

Kaposi Zoltán*

**A magyar gazdaság változásai a rendszerváltás utáni
két évtizedben (1990–2010)**

* A szerző az MTA Doktora, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdasági Karának professzora. ORCID:
0009-0002-7328-7383

Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottság II. Osztály,
Gazdaság- és Társadalomtörténeti Munkabizottság

Pécs, 2024

Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottság II. Osztály,
Gazdaság- és Társadalomtörténeti Munkabizottság

Lektorok:

Dr. habil Farkas Szilveszter
nyug. főiskolai docens

Dr. habil Rab Virág
egyetemi docens
PTE BTK

DOI: <https://doi.org/10.15170/magyar-gazdasag-90-10-KTK-2024>
ISBN 978-963-626-374-4

Minden jog fenntartva. A kiadvány egyetlen része sem sokszorosítható a Kiadó engedélye nélkül.

Bevezetés

A gazdaság- és társadalomtörténészek szakmai munkáikban előszeretettel a régebbi korok változásait mutatják be, aminek egyik legfőbb indoka rendszerint az, hogy a jelen szakemberének kell némi rálátási időszak az objektívnek tekinthető értékítélet megalkotásához. A hazai gazdaságtörténet-írásban viszonylag sok tanulmány, könyv stb. született már a 19. századi agrár- és ipari modernizációról, a két világháború közötti megrekedés időszakáról, illetve a szocialista kor tervgazdálkodási rendszeréről. Azonban az 1990. évi rendszerváltás utáni korszak jelentős részben kimaradt a gazdaságtörténeti vizsgálatokból. Erről az időszakról inkább csak egyes tématerületekről (politika, pénzügy, privatizáció, gazdaságpolitika, EU-csatlakozás) jelentek meg könyvek, tanulmányok. [lásd például: Romsics 2013] Ugyanakkor a napi egyetemi oktatásban is érzékelhető, hogy sokan hiányolják az 1990 utáni korszak, vagyis a piacgazdasági rendszerre való visszatérés utáni évek szakmai leírását, értelmezését, ami azért is fontos szempont, mert ebben az időszakban jöttek létre azok a korszakos változások (magán- és társas vállalkozások, nyugati működő tőkebeáramlás, új intézmények stb.), amelyek a mai és jövőbeli életünket is meghatározzák. A piacgazdaságot „újra kellett tanulni”, hiszen a mai fiatal generáció legfeljebb csak történelemtankönyvekből, visszaemlékezésekből kaphatott képet a második világháború előtti gazdasági működésről. Éppen ezért született meg ez a kis írás, amely szerves folytatása a szerző 2002-ben megjelent, s utána némi ráncfelvarrás révén még többször kiadott Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000 (Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest) című alkotásának, amit viszonylag sok felsőoktatási intézmény még több kurzusán használnak tankönyvként vagy kötelező irodalomként, de szerencsére a szakirodalmi hivatkozási száma (MTMT) is igen magas. Jelen kis munka ajánlható mindenkinek, aki kicsit is érdeklődik Magyarország 1990–2010 közti gazdasági változásainak megismerése iránt. Természetesen a szerző törekedett arra, hogy – felülemelkedve a sokszor igen sajátosan célirányos politikai narratívákon – megpróbálja kívülről szemlélni a változásokat, rámutatva azokra a fontosabb folyamatokra, amelyek meghatározták ezt a korszakot. A mű írója a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának professzora, s ez is magyarázza, hogy a műben szereplő, alapvetően a gazdasági változások jellemzését szolgáló esetek, példák döntően a szerző dél-dunántúli térségre (Kaposvár, Pécs, Nagykanizsa stb.) vonatkozó kutatásaiból származnak.

Tartalom

Bevezetés	4
Tartalom	5
1. A magyar gazdaság a rendszerváltás idején	6
2. Hazai termelés: a visszaeséstől a növekedésig	9
3. A tulajdonszerkezet változásai: a privatizáció és következményei	12
4. A külkereskedelem irányváltásai	17
5. Államadósság, egyensúlytalanság	19
6. A foglalkoztatás változásai	21
7. Az Európai Unió és Magyarország kapcsolatrendszere	25
8. A 2008–2009. évi gazdaság válság és hatásai	34
Hivatkozott irodalom	37

1. A magyar gazdaság a rendszerváltás idején

A közép-európai térség életét négy évtizeden keresztül meghatározó Szovjetunió nagyhatalmi státusza az 1980-as évek végére megrendült, s ez egybeesett a közép-európai országok társadalmainak átalakulási igényével. A politikai folyamatok változásának már korábban is voltak jelei. Az 1980-as évek elején a szovjet pártvezetés Lengyelországban már csak brutális katonai fellépéssel tudta az ottani szocialista párt hatalmát megőrizni. A lengyel változások, a Szolidaritás szakszervezet évtizedes harca végül is megtörte az állampárt uralmát, 1989-ben szabad választásokat kellett kiírnia a kormánynak. [Berend 1999. 300-313.] 1989 októberében és novemberében hatalmas tömegtüntetések zajlottak a kommunista rezsim ellen a nagyobb keletnémet (NDK) városokban; leomlott a berlini fal, s megdőlt a kommunista párhatalom. Néhány nappal ezután Csehszlovákia fővárosában zajlottak nagylétszámú tüntetések (Vencel-tér), amelyek átterjedtek Pozsonyra és más nagyvárosokra is, s itt sem sokáig bírta a baloldali rezsim. A láncreakció megállíthatatlan volt: *"Öt héttel a berlini fal összeomlása, egy hónappal a véres prágai tüntetés és három héttel a csehszlovák általános sztrájk után"* [Berend T. 2008] Romániában is forradalmi változások mentek végbe 1989 decemberében: a többnapos fegyveres harc eredményeképpen győzött a demokratikus tábor, az addigi diktátort, Nicolae Ceausescut kivégezték, s új közhatalom rendezkedett be, kiírva a demokratikus választásokat. De ebbe a sorba tartozik az albán belpolitikai változás is. Jugoszláviában bonyolultabb volt a helyzet, itt a változások együtt jártak az addigi államszerkezet átalakításával. 1991-ben a horvátok és a szlovének kiváltak a közös szövetségi államból, amit a szerbek fegyveres úton próbáltak megakadályozni. Több éven keresztül zajló véres, sokszor népi háború után az 1995. évi daytoni egyezmény rögzítette az új államok függetlenségét. Látható, hogy az események hol békésen, hol drámai (fegyveres harc) úton zajlottak, de tény, hogy az 1980–1990-es évek fordulóján viszonylag gyorsan, az egész térségben eltűnt a kommunista – szocialista hatalom egypártrendszerű diktatúrája. A Szovjetunió az 1980-as évek végén sem ereje, sem pénze, sem lehetősége nem volt már a korábbiakhoz hasonló katonai beavatkozások (1953: Berlin, 1956: Magyarország, 1968: Prága, 1982: Lengyelország stb.) végrehajtására, így a közép-európai térség népei megszabadultak a korábbi világhatalomtól. 1991 decemberében bejelentették a Szovjetunió megszűnését. *„A szovjet birodalom összeomlása (...) történelmileg szükségszerű volt ugyan, gyorsasága és időpontja azonban mindenkit meglepetésként ért.”* [Csaba 2002. 273.]

Magyarországon korántsem voltak drámaiak az események, az átmenet békés volt. 1986–1987 során a több évtizede hatalmon lévő MSZMP tűrőképességét feszegetve komoly társadalmpolitikai és gazdasági viták zajlottak a lehetséges kiút irányáról. [Fordulat és reform 1987] Ezekon a megbeszéléseken főleg a fiatalabb, liberálisabb szemléletű értelmiség hosszú távú átalakulási programot fogalmazott meg. Az egyértelmű volt, hogy a legtöbb gazdasági intézkedés feltételezte a szovjet típusú politikai intézményrendszer módosulását, a pluralista alapon létrejött parlamentet, a jogrendszer demokratizálását, az alkotmány módosítását, a külső kapcsolatok megváltoztatását, s (főleg) a szovjet megszálló hadsereg távozását. [A gondolat megítéléshez: Kornai, 2022] Ezek olyan

feltételek voltak, amelyek nélkül a gazdasági átalakulás nem, vagy pedig csak nagyon lassan mehetett volna csak végbe. Gazdasági szempontból a következő főbb elvek fogalmazódtak meg:

1. A magyar gazdaság tulajdonszerkezetét át kell alakítani, az állami tulajdont le kell építeni, nagy részét magántulajdonba kell adni, s nagyobb teret kell engedni a hazai magán- és a külföldi tulajdonnak.
2. A gazdaságirányítást liberalizálni kell, csökkenteni kell az állami elvonást és az állami redistribúció nagyságát, arányát.
3. A bankrendszer autonómiáját ki kell terjeszteni, olyan bankrendszer kell, ahol elválik egymástól a jegybanki és a kereskedelmi banki tevékenység. (Ez hamar megvalósult: 1987. január 1-től már működött a kétszintű bankrendszer).
4. A magánipart és kereskedelmet erősíteni, a magánvállalkozások lehetőségét szélesíteni kell.
5. Szükség van a magyar gazdaság termékszerkezetének megreformálására, az egyoldalú alapanyag-kitermelő ágazatokat vissza kell fogni, s helyette más ágakat kell előnyben részesíteni.
6. A gazdasági egyensúlyt fenn kell tartani, az erőltetett növekedést vissza kell fogni, nagyobb teret kell engedni a monetáris eszközöknek, az adósságot törleszteni és csökkenteni kell.
7. A nyugati országok felé nyitottabb gazdaságot kell kialakítani, a tőkés exportot és importot kell előtérbe helyezni a hagyományos KGST-irányultság helyett, javítani kell a külkereskedelmi mérlegen.
8. A tervgazdasági rendszert meg kell szüntetni, a gigantomániás nagyberuházásokat fel kell számolni. [Kaposi 2002. 428-429.; Ungvárszki 1989]

Magyarországon az 1990. évi tavaszi szabad választás eredménye révén a szocialista párt kiszorult a közvetlen politikai hatalomból. A demokratikus választások alapján polgári értékeket és tulajdonságokat hordozó koalíciós kormányzat jött létre a Magyar Demokrata Fórum vezetésével. Az új kormányzat – Antall József, majd pedig halála után Boross Péter vezetésével – elkötelezett volt a magángazdaság megteremtését illetően, s intenzíven kereste a kapcsolatokat a Nyugattal. Tegyük hozzá, hogy ebben a liberális parlamenti ellenzék (Szabad Demokraták Szövetsége, FIDESZ) is partner volt, szinte mindenki a Nyugatban látta a lehetséges irányt). Az ország jelentős erkölcsi és anyagi külföldi támogatást kapott, különösen sokat jelentett, hogy a Német Szövetségi Köztársaság kormánya igen jó politikai hátszelet tudott biztosítani Magyarországnak a különböző európai politikai fórumokon. A német társadalom gondolkodásában sokáig meghatározó maradt, hogy Magyarországnak komoly szerepe volt a két német ország

(NSZK, NDK) egyesülésének megindításában az itt tartózkodó keletnémetek Ausztria felé való átengedése révén (1989).

A Nyugathoz való alkalmazkodás megteremtése során a negyven éves szocialista berendezkedés hagyatéka miatt nagyon súlyos gazdasági problémákat kellett megoldania, amelyek közül a legfontosabbak a következők voltak:

1. az adósságválság menedzselése,
2. az állami vállalatok privatizálása, a külföldi tőke behozatala az országba,
3. a hatalmassá duzzadt munkanélküliség kezelése,
4. az új gazdasági rendszer elfogadtatása a társadalommal,
5. a társadalmi szabadság törvényi háttérének megteremtése,

Fontos alapelv volt, hogy a magyar gazdaság átalakításának nemcsak stabilizációs célúnak kellett lennie, hanem ezzel együtt modernizációs jellegűnek is, ami alatt a nyugati gazdasági rendszer meghonosítását értették. [Karsai, 1998. 5.] Mindenképpen nagy eredmény, hogy 1990–1994 között Magyarországon kialakultak azok a jogi keretek, intézmények, amelyek a társadalom szabadságának alapvető biztosítékát jelentik, s a gazdaság területén biztosítják a szabad vállalkozás és a szabad elhelyezkedés lehetőségeit. Nagy változást hozott az önkormányzati törvény, hiszen a helyi vagyon és döntéshozatal révén lehetőség nyílt a helyi demokratikus rendszer kialakítására, az önálló gazdálkodás megteremtésére. A társadalom egésze számára kiszélesedett az egyéni szakmai érvényesülés lehetősége, s ezek olyan változásokat voltak, amelyek kétségkívül közelítették a magyar gazdaságot és társadalmat a polgári nyugati értékrendhez. Természetesen a múltból következően hatalmas nehézségek is jelentkeztek: az alulképzettség szintje, az alig létező polgári szemlélet, a modern nyugati gazdaság működéséről szóló ismeretek hiánya, az alacsony jövedelmek stb. erős korlátokat jelentettek az átalakulás folyamatában.

2. Hazai termelés: a visszaeséstől a növekedésig

A több mint negyven éves tervgazdasági múltból örökölt problémák, az átalakulással járó nehézségek és a külgazdasági körülmények megváltozása következtében a magyar gazdaság 1990 után mély válságba került. A bruttó hazai termék (GDP) 1993-ban mintegy 18%-kal maradt el az 1989. évitől. Ez nagyobb mértékű visszaesés volt, mint ami 1929–1933 között, a nagy gazdasági világválság idején következett be Magyarországon (12–13%). Bár az infláció éves mértékét a 35%-ról 1994-re sikerült 20% alá szorítani, a gazdasági mutatók nagy része egyértelmű hanyatlást jelzett.

A visszaesés jól látszik az ágazati eredményekben. Az ipari termelés 1989–1993 között több mint 20%-kal csökkent. Hamar kiderült, hogy az addig a hazai fogyasztók és a szocialista országok piacára előállított termékek alacsony, vagy jó esetben is csak közepes minőségűek, ugyanakkor a nyugat-európai piacokon általában eladhatatlanok. Ezzel egyidőben a kinyíló lehetőségek, a nyugati világ megismerése, az információ-szabadság stb. következtében hatalmas volt a hazai társadalom várakozása, amely a szabadsággal együtt magasabb szintű jólétet és nyugati minőségű kínálatot várt el. Az ipar esetében egyértelmű volt, hogy a hagyományos iparszerkezet egyáltalán nem felel meg ezeknek az elvárásoknak, a régi, támogatott nehéziparra, nehézevegyiparra stb. abban a formában már nem lesz szükség.

Az 1990-es években megindult a veszteséges szénbányák bezárásának folyamata. Jónéhány olyan város és térség volt az országban, amelyek esetében a szénkitermelés egyértelműen a működés lényegét adta. A mecseki szénbányák esetében Komló és Pécs környéke, a Dunántúli-középhegység területén főleg Tatabánya, Dorog, Oroszlány stb. térsége, az Északi-középhegység esetében pedig a borsodi és a nógrádi szénvidékek (Salgótarján, Nagybátony, Ózd, Sajó menti területek stb.) települései és dolgozói jártak nagyon rosszul. Az 1990-es években megpecsételődött a mecseki uránércbányászat sorsa is: az üzemeket (bánya, dúsító stb.) bezárták, s bár döntés született a rekultivációról, a folyamat hosszú évekig elhúzódott. [Kaposi 2006] A feldolgozóipar nem igényelte már a korábbi mértékben a hazai előállítású vas- és acél termékeket is, ami szomorú éveket hozott Dunaújváros, Ózd, Diósgyőr kohászati üzemekre. Gyors tempóban leépült a hazai élelmiszeripar, főleg a cukoripar, a malomipar és a konzervipar esetében volt nagy a visszaesés. A korábbi textilipar is megsínylette az átalakulást: a szocialista piac összeomlása miatt jelentős megrendelésektől estek el, s egyre másra alakultak át a hazai üzemek. Még a korábban nagyhírű, jelentős tőkés exportot teljesítő Pécsi Kesztyűgyár is felbomlott; s mindezt tetézte az olcsó, s általában alacsony minőségű kínai textiltermékek terjedése, amely a társadalom tömegei számára még megfizethetőek voltak. A korábbi egyoldalú szovjet-típusú gazdasági szerkezetből következően óriási volt a hazai ipar lemaradása a modern elektronika, a közlekedési eszközgyártás és más területeken is, hasonlóan hatalmas elmaradás mutatkozott az úthálózat, a vasút stb. terén is.

Nemcsak a gyáripar alakult át, rossz idők jöttek a kisipari- és háziipari termelészövetkezetekre is: a megelőző évtizedekben egyre inkább a belső piac felé

forduló ktsz-ek is jelentős számban bomlottak föl, tagjaik egy része a szövetkezetekből kilépve egyéni vállalkozóvá vált. [Kaposi 2024/d.] Fontos azt is kiemelni, hogy a kisebb vállalkozások kezdettől a gazdaságpolitika homlokterében álltak, a különböző formákban (kamattámogatás, vállalkozásfejlesztési alapítvány, kedvezményes hitelek, hitelgarancia, vissza nem térítendő összegek stb.). [Laki 1998]

Kétségtelenül előre mutatott, hogy néhány iparágban, így például az autógyártás terén hamar megjelent a nyugati tőke. 1992 március 13-án az akkori miniszterelnök, Antall József vezette le az Opel szentgotthárdi gyártósoráról az első Opel Astrát. Az Opel gyárában ezt követően 85 ezer autó és 11 millió motor készült. 1992 októberében kezdődött meg a „a mi autónk”, a Suzukik gyártása Esztergomban. Az autógyárak a szomszédos, posztoszocialista országokban is hamar megjelentek, így például Csehszlovákiában (Volkswagen, Peugeot; Lengyelországban Volkswagen, FIAT stb.). A két említett cég viszonylag korai indulása hosszú időre versenyelőnyt biztosított a hazai piacon. Mindennek ellenére tény, hogy a magyarországi GDP szerkezetében az ipar így is csökkenő arányt mutatott.

A GDP szerkezete Magyarországon (1989–1992)

Gazdasági ág	1989	1992
Mezőgazdaság	15	9
Ipar	34	29
Építőipar, közlekedés, posta és hírközlés	17	15
Kereskedelem és egyéb szolgáltatások	34	47
Összesen	100	100

Forrás: Ehrlich – Révész (1994): 172. alapján

Az 1990-es években a magyar mezőgazdaság helyzete is alapvetően megváltozott. Az agrártermelés terén nagy volt a visszaesés: 1989–1993 között a hazai agrártermelés 35%-kal csökkent. Az ágazat látványosan visszaszorult: 1970-ben a mezőgazdaság a bruttó hazai terméknek 18%-át, s még 1990-ben is 12%-át adta. 2000-ben és azóta viszont már csak 4-5%-át; eközben az ágazat az összes foglalkoztatottból mintegy 5%-nak adott munkát. [Romsics 2010] Az agrártermelés gyorsan csökkent: közvetlenül a rendszerváltás után, 1990–1992 között mintegy 20%-kal csökkent a mezőgazdasági kibocsátás. [Ehrlich-Révész 1994. 167. alapján] A változások minden üzemtípust

érintettek (állami gazdaságok, termelősövetkezetek, szakszövetkezetek). 1989-ben a mezőgazdasági terület 70%-án még szövetkezetek, 12%-án állami gazdaságok gazdálkodtak. A volt nagyüzemi üzemszerkezetet tekintve a legnagyobb változást egyértelműen a mezőgazdasági termelősövetkezetek (tsz-ek) terén lehet érzékelni. A szövetkezetek az 1970-es évektől a nagyüzemi tömegtermelésre álltak át, s termelésük jelentékeny része a KGST-piacra ment. Mivel azonban a világpiacon az agrártermékek árai elég nyomottak voltak, s az európai közösség is túltermeléssel küszködött, ezért nem volt szükség a magyar gabonára és kukoricára.

Bár a földreform minden rendszerváltó párt programjában szerepelt, végül is csak 1994-ben született meg a törvényi szabályozás (1994. LV. tc.). A földtörvénnyel lehetővé vált a szövetkezeti tagoknak földjükkel együtt a tsz-ekből való kilépése, s egyéni vagy társas vállalkozások elindítása. A tsz-ek területe lecsökkent, a tagok egy része otthagya a szövetkezetet, de ugyanakkor jelentősen megnőtt a falusi munkanélküliség is, ami később látványos vidéki leépüléshez vezetett. A tsz-ek maradványai az 1990-es évek közepe felé egyre inkább a korábbi vezetők, irányítók kezébe kerültek, akik a kisbirtokok felvásárlásával vagy bérbevételével próbálták optimalizálni üzemeik méretét. Az üzemszerkezeti változásokkal Magyarországon nagyon szétaprózódott birtokstruktúra alakult ki. A 2010-es évekig az országban mintegy 2 millió földtulajdonos volt, de kétharmaduknak a földje nem érte el az 1 hektárt. Az Európai Unióban alig van hasonlóan szétaprózott birtokszerkezetű ország. A kárpótlási törvények végrehajtása és az 1990-es évek végére befejeződő privatizáció nyomán az állami és szövetkezeti tulajdont nagyrészt a magántulajdon váltotta fel. [KSH 2010] A korábbi, sokszor minőségi gazdálkodást folytató mezőgazdasági állami gazdaságok helyzete is megváltozott, bár itt sok esetben még megmaradt az állami tulajdon (később viszont privatizálták őket). A speciális szakszövetkezetek is átalakultak. Mindemellett a mezőgazdaság terén szinte minden fontosabb üzemben nagy volt a visszaesés. Az állattartás terén 1989–93 között a szarvasmarhák száma 46%-kal, a sertéseké 30%-kal csökkent. Ugyanakkor a nehézségek közepette is lehet látni némi a pozitívumot: főleg a nagyobb szőlővidékeken, illetve a minőségi termelést végző nagy állami gazdaságok esetében elindult egy modernizációs üzemfejlesztés. Így például a szőlészet-borászat ágazatban a tulajdonosi szaktudás és a hatalmas állami támogatások révén látványos eredmények születtek: a nagyobb borvidékeken (Tokaj, Villány stb.) neves borászatok jöttek létre, amit a hazai és nemzetközi díjak elérése, illetve nagybirtokok, hatalmas cég-konglomerátumok kialakítása formájában több évtizede lehet érzékelni.

A két nagy ágazattal szemben a szolgáltatási szektorban (infrastruktúra) viszont előrelépést tapasztalhatunk. Ne felejtsük el: ez volt az az ágazat, amely korábban, a tervgazdaság alatt talán leginkább háttérbe szorult, s mindig a társadalmi szükségletek és elvárások mögött kullogva kevés érdemi fejlesztés valósult meg. A rendszerváltás után gyors fejlődés vette kezdetét az elmaradott infrastruktúra terén is. Korábban kiváltság volt, most azonban kezdett általánossá válni a telefon. Több százezer fővonal kiépítésével a távbeszélő-főállomások száma 1989-hez képest az évtized végére megnégyszereződött. Az ország telefonellátottsága ezzel közel került az európai átlagszinthez. A

rádiótelefonok ennél is gyorsabban terjedtek: 1989-ben még csak 5000 mobiltelefon-előfizetőt tartottak nyilván, de számuk 2000 végére meghaladta a 3 milliót, majd 2008-ra a 10 milliót. A szállítási és munkaerő-mobilitási lehetőségek is javultak, amit jól mutat, hogy az ország személygépkocsi-állománya 1989-hez képest több mint egymillióval nőtt, és 2008-ra 3 millió fölé emelkedett. Közben a gépkocsik minősége is sokat javult. Az elavult és részben kétütemű keleti kocsikat (Trabant, Wartburg) egyre inkább kiszorították a modernebb, biztonságosabb és környezetkímélőbb nyugati márkák. A növekvő forgalmat kiszolgáló autópályák hossza 1989–1996 között 218 km-ről 336 km-re nőtt, ami persze a nyugat-európai országokhoz képest még mindig nagyon kevés volt. A közúti áruszállítás is gyorsan növekedett, ugyanakkor a vasúti fuvarozás csökkent. A vasúti közlekedésben megjelentek a Budapest és a vidéki nagyvárosok között közlekedő, az amúgy alacsony átlagminőségű hazai színvonal felett álló InterCity-vonatok, bár sebességük az adott vasúti eszközpark és felépítmények miatt nem sokat növekedhetett (pl. Pécs és Budapest között még csökkent is). A légi közlekedés ugyancsak gyorsan fejlődött: Ferihegy 2006-ban 127.000 járatot fogadott, illetve indított; az utasok száma meghaladta a 8 milliót. [Romsics 2010] Jelentős számban szaporodtak a pénzintézetek, az 1990-es évek közepe felé a takarékpénztárak mellett az országban már 40 (főleg külföldi tulajdonú) bank működött.

3. A tulajdonszerkezet változásai: a privatizáció és következményei

A gazdasági prioritások között a magántulajdon előtérbe kerülése volt az egyik alapelv. Az 1980-as évek végén indult meg ennek első jelentősebb korszaka, amit általában spontán privatizációnak szoktak nevezni. A spontán privatizáció – gazdaságilag talán helyesebb vállalati decentralizált döntésű privatizációnak nevezni – alapvető jellemzői között három lényeges vonást emelhetünk ki: ezek a privatizációk zömmel tőkeemeléses és nem eladásos aktusok voltak, a privatizációs ellenérték nagyrészt a vállalatoknál maradt, s ugyanakkor a privatizáció fő módszere a vállalat-kiürítéses és egyben megkettőzéses apportációs privatizáció volt, amikor is az állami vállalat kiürítetten megmaradt, ám naturális vagyonát legtöbbször részvénytársaságokba vagy korlátolt felelősségű társaságokba apportálták. [Sárközy 1997]

Az 1990. évi országgyűlési választások után felálló új kormány elkötelezett volt a magángazdaság megteremtését illetően, s kereste a kapcsolatokat a Nyugattal. Hogy az állami tulajdont hogyan lehet magántulajdonná változtatni egy volt szocialista rendszerben, arra viszont világos és pozitív történeti minták nem nagyon voltak. A többi közép-európai ország is ekkor találta ki ennek módszerét. A német átalakulási modell egyes elemei hasonlítottak valamennyire a Magyarországon végbementekhez, hiszen az ottani Treuhand egyfajta vagyonügynökségként működött, de a lényeg mégiscsak az volt, hogy a keletnémet területek integrálása az NSZK-ba alapvetően a nyugatnémet tőke kiterjeszkedésének lehetőségét teremtette meg, vagyis az egyesült, 82 millió polgárral rendelkező Németországban már a „hazai tőke” terpeszkedhetett rá a volt keletnémet gazdaságra. [Domokos 2024] Románia és Csehország (utóbbi 1993-tól Csehország és

Szlovákia néven két külön ország) esetében egyszerűbb volt a helyzet, mert ott az állami tulajdon leépítése során reprivatizációs törvényt hoztak, vagyis – bár nem túl gyorsan – a volt tulajdonosok vagy leszármazottjaik visszaszerezhették a hajdan erővel elvett birtokaikat, ipari és kereskedelmi létesítményeiket stb. (Ennek ma is számos pozitív elemét láthatjuk akár Erdélyben, akár a cseh területeken, amikor magántulajdonban lévő várakat, sörfözőket vagy fürdőket látogathat a turista.)

A magyar privatizációs folyamat eltért a fentebb emlegetett esetektől. Ennek oka volt az is, hogy a magyar gazdaság 1968, s nem utolsósorban 1982 óta már rendelkezett némi piaci rugalmassággal, vagyis a szomszéd országoknál jobb háttérfeltételekkel rendelkezett a piacgazdaságra való áttéréshez. [Mihályi 1998] Nálunk fontos alapelvevé vált az átalakulásban a jogfolytonosság. Az 1980-as évek vége felé egyre több olyan törvény született, amelyek már hasonlítottak a nyugati piaci működési elvekhez (korszerűbb adórendszer, liberalizált külkereskedelem, értékpapír- és tőzsdetörvény, társasági törvény, kétszintű bankrendszer stb.) Ennek eredményeképpen már az új polgári kormány beiktatása előtt számos külföldi tulajdonú cég szerzett tulajdont Magyarországon: 1990-re 500 millió dollárra emelkedtek a külföldi befektetések. [Romsics 1999] A hazai kormány lépéskényszerbe került, hiszen az állami tulajdon értékesítéséből nagy szüksége volt a bevételekre, ugyanakkor a gazdaság termelőképességének fenntartása is megkövetelte az állami vagyon egy részének eladását. 1990–1992 között sok magyar állami vállalat saját bőrén tapasztalhatta, hogy a kormányzat kapkodása, főleg az élelmiszeripar átalakításának koncepciótlansága, valamint a mezőgazdaság termelési és értékesítési nehézségei gyakorlatilag korábban jól működő szervezeteket küldtek a padlóra.

Összességében hatalmas vagyonról volt szó. Az Állami Számvevőszék későbbi adatai szerint a rendszerváltás hajnalán, 1990-ben 1857 állami vállalat vagy tanácsai gazdálkodó szervezet volt Magyarországon. A főbb gazdasági ágakat vizsgálva ezek között a legtöbb a feldolgozóiparban és a kereskedelemben működött.

Az állami vállalatok, tanácsai gazdálkodó szervezetek ágazati megoszlása 1990-ben

Ágazat	Cégek száma (db.)
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás	144
Halászat	2
Bányászat	32
Feldolgozóipar	787
Villamos energia-, gáz-, vízellátás	29
Építőipar	119

Kereskedelem, közúti jármű és közszükségleti cikkek javítása, karbantartása	383
Szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás	37
Szállítás, raktározás, posta és távközlés	60
Pénzügyi tevékenység és kiegészítő szolgáltatásai	3
Ingatlanügyletek, bérbeadás és gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatás	207
Oktatás	8
Egészségügyi és szociális ellátás	2
Egyéb közösségi, társadalmi és személyi szolgáltatás	44
Összesen	1857

Forrás: Báger–Kovács (2004): 185. alapján.

Az Antall-kormány 1990 augusztusában fogadta el a Tulajdon és privatizáció című előterjesztést, amely a tulajdonreform, a vállalkozásélénkítés és a privatizáció irányait határozta meg. A privatizációt három vonalon próbálták meg gyorsítani [Romsics 1999; Romsics 2010]

1. Államilag kezdeményeztek privatizációt, amikor is az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) az állami tulajdonban lévő vállalatok egy csoportját felkínálta a tőzsdei, felszámolás utáni, szervezeti dekoncentráció utáni értékesítésre.
2. Egy másik típus, amikor az állami vállalatok, szövetkezetek stb. maguk dolgozták ki privatizációs programjukat (amit azonban az ÁVÜ felülbírált).
3. Harmadszor volt a külső kezdeményezésű privatizáció, amikor egy külföldi vállalkozó, társaság stb. bejelentette igényét egy hazai állami vállalatra vagy annak egy egységére.

A lebonyolítást tekintve végbemehetett a privatizáció nyílt és zártkörű pályáztatás révén, de volt tőkeemeléssel privatizáció és olyan típus is, amikor a részvényeket egyszerűen értékesítették. Ehhez persze át kellett alakítani az állami vállalatok tulajdoni szerkezetét. Első lépésben a vállalatokat általában gazdasági társasággá alakították, ezután kerültek az ÁVÜ tulajdonába, amely aztán azokat értékesítette. 1992. április végére 855 milliárd Ft-ot kitevő vagyon halmozódott az ÁVÜ kezén. A privatizáció gyorsan haladt: 1992 vége felé indultak meg a tömeges vállalateladások, s 1994 végéig már 431 részvénytársaság privatizációjára került sor. [Romsics 2010] A privatizációt általában szemlélve azt mondhatjuk, hogy szinte az egész magyar ipari és szolgáltató szektorra kiterjedt. Mihályi Péter monumentális munkájára támaszkodva említjük meg a légitársaság, a MATÁV, a villamosenergia-ipar, a regionális gázszolgáltatás, a MOL, az Antenna Hungária, a vízművek, a biztosítási- és bankszektor, a vasút egyes részrészai és a gyógyszeripar magánosítását. [Lásd: Mihályi 2010. 590-940] A vagyonhoz jutás

során a csődközeli vállalatok sokszor kerültek a hitelező bankok kezébe, ugyanakkor a nagyobb önkormányzatok jelentős vagyonhoz (vagy éppen csődtömeghez) juthattak, amit a későbbiekben hosszú évek alatt sem tudtak tovább adni. Új szakmák terjedtek a privatizáció során, mint például az értékesítéssel foglalkozó, sikerdíjért dolgozó tanácsadó szervezetek, amelyek munkáját sokszor igen komoly korrupció is kísérte. Jellemző módon az 1990-es évek első felében privatizált állami vagyonok az évtized második felében – több híres bírósági per mentén – nagyszámban kerültek el az azt korábban korrupciós csatornákat és jogtalanságokat is felhasználva megszerzőktől. [Mihályi 1998]

A privatizáció következtében az 1990-es évek közepére a korábbi állami gazdasági tulajdon részaránya a felére csökkent; de az ezt követő években is folytatódott a csökkenés tendenciája, így 1998 táján már 80%-ot tett ki a magántulajdon aránya. [Karsai 1998. 11.] Nagy általánosságban az mondható, hogy a külföldieknek azok a vállalatok voltak elsődlegesen érdekesek, amelyek jelentős leépítésekkel gyorsan átalakíthatók voltak, s így hamar meg lehetett indítani bennük a termelést, akár a magyar, akár a külföldi piacokra. A nagy és sokba kerülő gazdasági egységek már kevésbé voltak kelendők. Mivel azonban 1995. elejére a magyar államháztartás meglehetősen rossz állapotba került, szükségessé vált a nagyokat is eladni. Ezek elsődlegesen a hazai villamosenergia-termelő erőművek, gázelosztó szervezetek és más hasonló cégek voltak. A magánosításnak ez a része már az ún. „készpénzes privatizáció” volt, amikor az azonnali fizetést helyezték előtérbe: aki rögtön fizetett, vihetett egy vállalatot. Így került például 1998-ban a dél-dunántúli villamosáram-termelésben sokáig nagy szerepet játszó pécsi hőerőmű az amerikai Croesus befektetési alaphoz, avagy az áramszolgáltató DÉDÁSZ az egyik legnagyobb német nagyvállalathoz, a Bayernwerk AG-hez, amely folyamatos vásárlásaival az ország energiaszolgáltató rendszerének mintegy negyedére tette rá kezét. A külföldi cégtulajdon persze nem mindig volt hosszú életű, amire egy jó példa, hogy a Bayernwerk AG pécsi vállalata 1999-ben az esseni székhelyű E-ON csoporthoz került. [Kaposi 2006. 304-306.]

Országos viszonylatban nézve ez a korszak igazi kiárusítás volt: 1994–1998 között, a Horn Gyula vezette kormányzás időszakában a privatizációs bevételek elérték az 1100 milliárd Ft-ot, ami mintegy háromszorosa volt a megelőző ciklus értékének. Ezt követően az Orbán Viktor kormány időszakában (1998–2002) a magánosítás folyamata alaposan visszaesett, mivel a gazdaságpolitikai elképzelések homlokterébe az állami vagyon megőrzésének gondolata került. A privatizációs bevételek éves összege 1998–2002 között a korábbi időszakhoz képest tizedére csökkent. Az Orbán-kormány bukása után, 2002-től a Medgyessy Péter vezette szocialista-szabaddemokrata koalíció kormányzása alatt újrakezdődött a nagyobb ütemű magánosítás: három év alatt 430 milliárd Ft privatizációs bevétel folyt be a költségvetésbe. [Romsics 2010] Mindez azzal járt, hogy az állami vagyon aránya nagyon lecsökkent, de a privatizáció a Gyurcsány Ferenc vezette kormány időszakában is folytatódott.

Fel kell még hívnunk arra a figyelmet, hogy a hazai társadalom egyes foglalkozási csoportjai nagyon hamar ráéreztek a privatizáció vagyonszerzési lehetőségére, a zavarosban halászásra, s a legkülönbözőbb módszerekkel igyekeztek pozíciókhoz jutni. Ennek fontos eleme volt a vállalat-birodalmak felépítése. A „sikeresek” között kiemelkedőek voltak azok a személyek, akik már az 1980-as években is – vagyis még az állami tulajdonú rendszerben – vállalatvezetők, felsőszintű irányítók voltak, s addigi tevékenységük szorosan összefonódott a mindenkori politikai hatalommal, s így rugalmasan tudtak reagálni az 1990-es évek gazdasági és politikai, nem utolsósorban kormányzati változásaira. Az 1990–2010 közti időszakban több olyan hazai kézben lévő vállalatbirodalom született, amelyek már 100–150 cégből, gazdasági egységből álltak (azóta még bővültek is), s céghálójuk csak igen komoly feltáró munkával válik átláthatóvá. De nemcsak az ipar vagy a kereskedelem területén nyílt erre lehetőség, hanem a nagyméretű mezőgazdasági üzemek, kombinátok, állami gazdaságok felvásárlásával is születtek óriásvállalkozások. Az ilyen agrárvállalatok ugyanakkor következetesen foglalkoztak a mezőgazdasági termékfeldolgozásra épülő feldolgozóipari egységek megszerzésével, amelyek révén tovább erősíthették hazai gazdasági és piaci befolyásukat. Ennek eredményeképpen a 2010-es évekre jónéhány olyan vállalatbirodalom jött létre, ahol a latifundiumok mellett már az élelmiszeripar is egy kézbe került. tegyük hozzá, hogy a birtokkoncentráció eredményeképpen már olyan agrárnagyüzemek is születtek, amelyeknek területe még a nem túl Horthy-korban is kiemelkedő lett volna.

A magánosítás fontos része volt a kárpótlás, ami az 1990-es évek elején éles vitákra adott okot. Voltak, akik reprivatizációt követeltek, ami alatt például a mezőgazdaságban az 1945. évi földreform utáni tulajdonviszonyok helyreállítását értették. Tegyük hozzá mindjárt, hogy ez sokszor megoldhatatlan feladatot jelentett volna, hiszen az 1939-1951 közötti különböző embertelen jellegű földtől való megfosztás (zsidótörvények, internálások, politikai perek, népcsoportok kitelepítése stb.) óta már eltelt két generációnyi idő, s a potenciális jogosultak nagy részének már nem volt kötődése az agráriumhoz. [Kaposi 2002] Kemény politikai viták után 1991-1992-ben elfogadott kárpótlási törvények az eredeti vagyontárgyak visszaadása (reprivatizáció) helyett a tulajdonra (földre, lakásra és részvényre) váltható értékpapírokkal történő részleges kártalanítás elvét mondták ki. „Az I. kárpótlási törvény elvetette a reprivatizációt...” [Mihályi 2010. 193] Az 1939-1990 között okozott tulajdoni károkat tehát nem alanyi jogon és teljeskörűen, hanem méltányosságból és részlegesen orvosolták. Összesen 1,8 millióan jelentkeztek jóvátételért, akik között mintegy 250-300 milliárd Ft-ot érő állami vagyont osztottak szét kárpótlási jegyek formájában. A kárpótlás mértékét degresszív kulcs szerint állapították meg. A kisajátított vagyon után 200.000 Ft-ig teljes kárpótlásban részesültek a jogosultak, e felett viszont csak erősen csökkenő mértékben. A kárpótlás felső határa tárgyanként, illetve személyenként 5 millió Ft volt. A kárpótlási jegyekért saját tulajdonú lakást lehetett vásárolni, átválthatók voltak életjáradékra, az állami vagyomból tulajdonrészhez (részvényekhez) lehetett velük jutni, s mód nyílt földvásárlásokra is. Ez utóbbi érdekében a termelőszövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak földalapokat kellett kijelölniük, ahol árverések útján adtak el földet az

igénylőknek. A privatizáció és a földtulajdonszerzéssel egybekötött kárpótlás következtében az agrárium tulajdonviszonyai gyökeresen átalakultak. A korábbi termelészövetkezetek száma 1989-2000 között több mint 5000-ról alig több mint 1000-re, birtokállományuk pedig az összes föld 65%-áról 16%-ra csökkent. A gazdasági társulások és vállalkozások kezén lévő földterület ugyanezen idő alatt 26%-ról 32%-ra, az egyéni gazdaságoké pedig 11%-ról 52%-ra emelkedett. [Romsics 2010] Tény, hogy ilyen típusú földbirtokszerkezet még nem volt korábban Magyarországon.

Tegyük még hozzá, hogy dacára a különböző, nagy port felverő privatizációs botránynak, a nemzetközi szakmai közvélemény az 1989–1997 közti magyarországi privatizációt általában igen sikeresnek tartotta, és ebben sok hazai szakember is egyetértett. 1997-re a GDP több mint háromnegyedét már a magángazdaság termelte, s ezzel párhuzamosan a gazdaság szerkezete pozitív értelemben jelentős mértékben átalakult. [Mo. tört. a XX. században]

4. A külkereskedelem irányváltásai

A gazdasági változások talán legkarakterisztikusabban a külkereskedelemben látszanak, hiszen ez a fogyasztás révén a társadalom nagy részét erősen befolyásolta. A változások több irányúak voltak. Egyik fontos módosulás, hogy a vizsgált húsz évben a külkereskedelem mély strukturális átalakuláson ment keresztül. A korábban mesterségesen kialakított és működtetett KGST-piac a Szovjetunió felbomlása után hamar szétesett: az egyes tagországok megnövekedett államadóssága, valamint a kereslet csökkenése miatt a régi szervezetre már nem volt szükség. A korábbi export-import kapcsolatok felbomlottak, a piacok beszűkültek, ennek hatására az ország külkereskedelmi termékgazdálkodásának volumene erősen visszaesett. A KGST-vel együtt tűnt el a korábbi transzferábilis rubelelszámolás is, s helyette mindenhol megjelentek a világpiaci árak, aminek persze az volt a következménye, hogy a behozatal gyorsabban drágult, mint a kivitel. Mivel a magyar gazdaságnak kevés olyan terméke volt, amellyel a fejlettebb nyugati világban megjelenhetett volna, ezért az export volumene gyorsan csökkent, a hanyatlás a mélypontját 1993-ban érte el. Ezzel szemben a hatalmas méretű, a korábbi szűk fogyasztópiac után elementáris elvárások az importot már 1993-ban is növelték. Ezt követően elég hektikus évek következtek. 1994–1996 között az exportban és az importban is lassú emelkedés mutatkozott. A Bokros-program révén 1995-ben bevezetett vámpótlék és a forint leértékelődése fékezte a behozatalt. Az igazi nagy változás 1997 után figyelhető meg, amikor három évig a behozatal és kivitel szempontjából is kétszámjegyű növekedés jött létre, ami ugyan 2001-ben megtorpant, de a nagy világgazdasági konjunktúra mellett egészen 2008-ig folytatódott. Nyilvánvaló, hogy a világkonjunktúra, a globalizációs folyamatok stb. tartósan jó háttérrel adtak a magyar külkereskedelem fejlődésének is. A növekvő tendenciát a 2008. szeptember közepén elkezdődött pénzügyi válság törte meg, amely hatására mind a kivitel, mind a behozatal volumenében erős visszaesés következett be. [KSH 2010]

A külkereskedelem másik nagy változása, hogy az 1990 utáni időszakban a relációs irányok és az áruszerkezet is teljesen átalakult. Míg korábban importunk és exportunk jelentős része a KGST-országokkal (azon belül elsődlegesen a Szovjetunióval) bonyolódott le, az 1990-es évek elejétől a forgalom súlypontja egyre inkább az Európai Közösségek, 1992-től az Európai Unió országaira tevődött át. Jól mutatja ezt, hogy Magyarország külkereskedelmében 1980-ban a Szovjetunió még 30, 1990-ben 21, de 2000-ben a legnagyobb utódország, az önállósult Oroszország már csak 5%-kal részesedett. [Adatok: Köves 2003] Hasonlóan csökkent a többi közép-európai ország jelentősége is a forgalomban. A térség országainak átalakulása új helyzetbe hozta Németországot, amelynek mindig is nagy befolyása volt a szovjet csatlósországok gazdaságára. Németország, amely 1991-től magába olvasztotta a keletnémet volt szocialista ország 23 millió népességét is, 1990-ben 20%-os, 2000-ben pedig már 37%-os arányt ért el a magyar külkereskedelemben. Németországgal együtt az EU egészének pozíciói is látványosan növekedtek. A vizsgált húsz évben a tíz legnagyobb partnerország között szerepelt még Ausztria és Franciaország is. Természetesen a keleti nagy partner is fontos maradt, hiszen a nyersanyagban, energiahordozóban szegény Magyarország számára az importban Oroszország nem volt kiiktatható (lásd: olaj- és gázszállítások, a paksi atomerőmű fűtőanyaggal való ellátása). Az európai országok közül a 2004. évi EU-csatlakozást követően Magyarország külkereskedelme újra fellendült a vele együtt belépő közép-európai országokkal (Csehországgal, Lengyelországgal stb.), valamint a 2007-ben taggá vált Romániával is. Az amerikai kontinensről az Egyesült Államokkal, Ázsiából pedig Kínával ápoltuk a legélénkebb külkereskedelmi kapcsolatot; ez utóbbi a korábban legjelentősebb ázsiai beszállítót, Japánt előzte meg fokozatosan az évek során. [Adatok: KSH 2010] A vizsgált korszak végén, 2010-ben Magyarország exportjának több mint háromnegyede (77%) az EU-országokba irányult, ugyanakkor az import 68%-a érkezett az Unióból; a két adat közti különbség összefügg az orosz és kínai behozatal erősödésével.

A vizsgált húsz esztendő harmadik nagy külkereskedelmi változása az áruszerkezetben látható. A behozatalban a nyersanyagok aránya jelentősen csökkent, akárcsak az élelmiszereké. Az 1990-es években a nagy gazdasági visszaesés miatt az energiahordozók behozatala is visszaesett, ám a 2000-es évek konjunktúrája alatt ismét növekedésnek indult. Látványosan emelkedett ugyanakkor a külföldről származó gépek és eszközök aránya, s bár némileg visszaesett, de még mindig nagyon magas arányban hoztunk be feldolgozott ipari termékeket. A behozatal teljes egészét vizsgálva 1990–2010 között a gépek, eszközök és a feldolgozott ipari termékek aránya kb. 80% körül mozgott, vagyis alapvetően az importban ez a két fő árucsoport jelent meg. A kivitelben még jobban látszanak a változások. Az 1980-as évek végén az élelmiszerexport mintegy 20%-ot tett ki, de ez a vizsgált húsz évben 10% körülire esett vissza. Ami viszont nagyon látványos módosulás: a gépek és eszközök kivitele. Ennek egyik legfontosabb oka a Magyarországra települt autógyárak (Opel, Audi, Suzuki stb.) exportja, illetve a vegyiparban és az elektronikai iparban megjelent termelő multinacionális nagyvállalatok, ők voltak azok, amelyek miatt a gép- és az eszközexport az összes kivitel 60%-át is elérte. Stabilan 28–30% körüli arányt ért el a feldolgozott ipari termékek részesedése, vagyis e

két nagy árucsoportban a behozatalnál is magasabb, mintegy 88-90%-os arányt látunk. Mindez radikális változás a régi, 1990 előtti szocialista dominanciájú külkereskedelemhez képest. Tegyük hozzá: hasonlóan a régi modellhez, az új szerkezet is egyoldalú: a nagy világgpiaci változások (lásd például: 2008–2009. évi válság) alapvető problémákat okozhatnak az ország gazdaságának, a magyar gazdaság működése alapvetően függ a nyugati felvevőpiactól.

Magyarország 1990 előtt, a tervgazdasági rendszer alatt és a rendszerváltás utáni piacgazdasági körülmények között is külkereskedelemorientált ország maradt. 1991-től kezdve a külkereskedelmi mérleg egyenlege passzívvá vált, és ettől kezdve folyamatosan, többnyire jelentős összegű hiánnyal zárult. Ebben nagy szerepet játszott a már említett cserearányromlás, amely a világgpiaci árakra való áttéréssel bekövetkezett. Az 1990-es évek elején a hiány a kivitel 22-23%-a volt. Ez az arány lassan mérséklődött, majd a passzívum lényeges csökkenésére 2007–2008-ban került sor, amit 2009-ben nagy értékű aktívum váltott fel. [Adatok: KSH 2010]

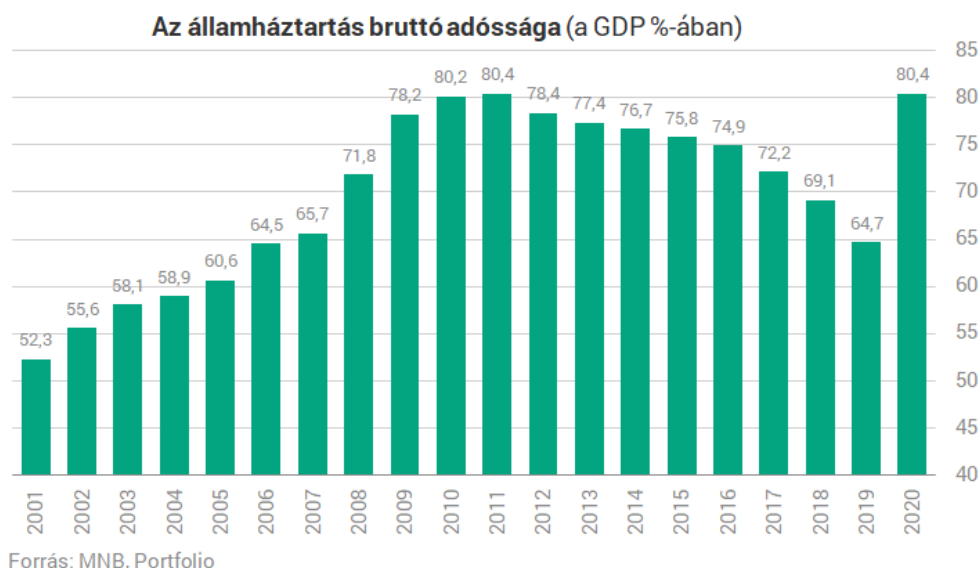
5. Államadósság, egyensúlytalanság

Magyarország 20. századi történetét végig kísérte a jelentős méretű külföldi államadósság felhalmozódása. A tervgazdaság alatti külső adósság növekedése különösen nehéz helyzetbe hozta a korabeli kormányokat. Az 1970-es években a korábban bevezetett „jóléti intézkedések” (családi pótlék stb.) fenntartása már csak a külföldi adósság növelése révén volt lehetséges. Az olajválság alatti nehézségek, a világgpiaci cserearányromlásból fakadó problémák miatt az 1980-as évek elején a fizetéseképtelenség bejelentésének elkerülése már csak a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) való belépés révén megnyíló források által vált lehetővé. A rendszerváltás idején, 1990 végén 11,8 milliárd eurót tett ki a nettó külföldi adóságállomány. Az új kormányoknak sem voltak nagy lehetőségeik, de szerencsére a külső adósság csökkenő tendenciát mutatott. A legalacsonyabb értéket 1997-ben sikerült elérni, amikor is már csak 7,1 milliárd eurót tett ki az adósság összege, ami akkor a bruttó hazai termék 17%-ának felelt meg. [KSH 2009 alapján]

A külső adósság finanszírozása folyamatos teher volt, s korlátok között tartotta a hazai jóléti juttatások lehetőségét. Nem is azzal volt baj, hogy mekkora az aránya, hiszen, ha megnézzük a fejlettebb nyugati országokat (Olaszország, Spanyolország stb.), ennél jóval magasabb arányokat is találunk; hanem inkább azzal, hogy milyen általános gazdasági helyzetben kellett Magyarországnak az állandó törlesztést végrehajtani. A 2000-es évekre az adósság nagysága megemelkedett 10 milliárd euró környékére, majd pedig 2001–2002-től elkezdett nagyon gyorsan növekedni: 2009 végén a nettó adóságállomány már 51,9 milliárd euró volt, ami a bruttó hazai termék több mint felét jelentette. Persze változott a szerkezete is: amíg az 1990-es évek közepén a külföldi adóságállomány háromnegyedét az MNB és az államháztartás produkálta, addig a 2000-es évek első

évtizedének vége felé az időközben megerősödött magánszektor is erősen érintetté vált: részesevé már akkora volt, mint az állami szektoré az 1990-es évek közepén.

A legtöbb pénzügyi folyamattal bajok voltak. Az 1990-es évek elején az államháztartási centralizáció GDP-hez viszonyított aránya még 60% körül járt, ezt sikerült 2000-re egy sokkal egészségesebb 46-47%-ra csökkenteni. [Muraközy 2008. 151.; Tomka 2008. 81.] (Abban nincs szakmai egyetértés, hogy hol a jó határ, a piacgazdasági országok e téren nagy különbségeket mutatnak.) A folyó fizetési mérleg egyenlegét tekintve az 1990-es évek elején a néhány százmillió eurós többletet egyre inkább a hiány váltotta fel: 1993-ban már 3,0 milliárd eurós deficit keletkezett. Ezt követően is szinte folyamatosan emelkedett a passzívum. A nagy változás a 2008. évi válság idején következett be: 2009-ben a nagy összegű áruforgalmi aktívum és a szolgáltatások ugyancsak emelkedő kiviteli többlete – csökkenő jövedelemkiáramlás mellett – a folyó mérleg enyhe többletet eredményezett. A tőke mérleg 1995–2009 között végig pozitív volt, számottevő többlet azonban csak 2005–2009 között keletkezett.

A központi költségvetés pénzforgalmi szemléletű bruttó bevételei 1991–2009 között 9,9-szeresükre, kiadásai pedig 9,7-szeresükre emelkedtek. A költségvetés a vizsgált időszak egyetlen évében, 1996-ban zárt többlettel. A társadalombiztosítási alapok hiánya 1991–2005 között három év kivételével rendre nőtt, az egyenleg romlása különösen 2003-ban volt jelentős. A helyi önkormányzatok 1991. évi bruttó, pénzforgalmi szemléletben számított bevételei 385 milliárd Ft-ot, kiadásai 365 milliárd Ft-ot tettek ki. 1991–2009 között a bevételek nyolcszorosukra, a kiadások csaknem kilencszeresükre nőttek. [Adatok: KSH 2010]

6. A foglalkoztatás változásai

A szocialista korszak tervgazdasági rendszerében alig volt munkanélküliség, munkát vállalni kötelesség volt, hiszen hatósági kényszereket is lehetett alkalmazni a munkakerülőkkel szemben. A teljes foglalkoztatásra való törekvés mögött ugyanakkor látens (ún. kapun belüli) munkanélküliség mindig is volt, ami egyenlő volt a látszat-foglalkoztatással. Nehezen pontosítható, hogy a kapukon belüli munkanélküliségnek mekkora volt az aránya, de korabeli becslések szerint elérhette akár a 15-20%-ot is. Ennek számos formája volt: névleges, bejelentett dolgozók (például futballisták), fölös adminisztratív állomány, látszatomkát végző pártmunkások, túlzott méretű erőszakszervezeti tagság stb.) De nagyon fontos vonása volt az 1990 előtti szocialista rendszernek az is, hogy a munkavállalók hatalmas tömegei többes foglalkozással bírtak. Ez annyit jelentett, hogy a hivatalos nyolcórás munkaidő után nagy sokféleséget mutató egyéb munkákkal foglalkoztak, s ezzel egészítették ki szerény jövedelmüket. Ennek fontos eleme volt az 1982-től meginduló gazdasági munkaközösségek (gmk) rendszere, ahol a vállalat által már nem elvállalható, főleg szolgáltatóipari tevékenységet lehetett folytatni. A hatalom – mivel ez is hozzájárult, hogy politikailag nyugton maradt a lakosság – mindezt nem akadályozta. [Valuch 2001] Mondhatnánk, a világ legtermészetesebb vonása volt az 1980-as éveknek az alkalmi munkavállalás. Az egyetemista fiúk éjszaka a vasútállomáson szemet lapátoltak, a lányok gyermeket őriztek, a közgazdász külső cégeknek könyvelt, a pedagógus korrepetált, a lakatos a vállalat eszközeit hazahordva a szomszéd vaskerítését készítette, a termelősövetkezeti alkalmazott a háztáji gazdaságát művelte, akárcsak az a vállalati munkás vagy értelmiségi, aki napi munkája után a kertben dolgozott, szőlőt termelt és bort készített stb. Megszokott volt, hogy sokak számára a nyári szabadság egy része is szezonmunkával telt. (A példák, minták több oldalon keresztül folytathatók lennének.) Mindazonáltal a 15-64 éveseket tekintve a foglalkoztatási arány – a statisztikai mutatókat tekintve – a régi tervgazdasági rendszerben igen magas volt: 1990-ben még mindig 63,6%-ot ért el, azon belül is a férfiak esetében 72%, a nők esetében 56%-os arányt láthatunk. [KSH 2010. 69.]

A piaczgazdaságra való áttéréssel a foglalkoztatási helyzet megváltozott. Az egy évtized alatt jelentős részben magángazdasággá váló rendszerben a tulajdonosok elemi érdeke volt a valós foglalkoztatottság megteremtése. A külföldi tulajdon megjelenése és hatékony működése egyértelmű mintát adott a hazai vállalkozó réteg számára is. Az 1992. évi adatok alapján az aktív munkaerőt vizsgálva a legjelentősebb foglalkozási szektor a szolgáltatás volt 48%-kal, ezt követte az ipar 29%-kal, míg a mezőgazdaság 14%-ot mutatott. [Ehrlich-Révész 1994. 171.] Említettük már, hogy az 1990–94 között a hazai ipari termelés 30%-kal, a mezőgazdasági termelés 40%-kal esett vissza. Ezen időszakban 1,5 millió munkahely szűnt meg Magyarországon, így az 1980-as évekre jellemző minimális mértékű munkanélküliség jelentősen megugrott: 1990 végén a munkanélküliségi ráta még csupán 1,0% volt, de ez rövid idő alatt 10% fölé emelkedett, 1993-ban már 12,9%-os értéket ért el. Az évtized második felében végig e szint körül mozgott. A foglalkoztatás csökkenése a mélypontját 1996-ban érte el, amikor már csak 3,6 millió embernek volt munkája, ami 1,3 millióval volt kevesebb a rendszerváltás

időszakánál. Ezt követően azonban szaporodtak a munkahelyek, javult a foglalkoztatás aránya, amely 2006-ra elérte az 57%-ot, ám a 2008. évi válság következtében 2009-re 55,4%-ra csökkent. Az aktívak aránya ugyanakkor lényegesen alacsonyabb volt, mint a nyugati országokban. [KSH 2010. 10.]

Gazdasági ágazonként, foglalkozásonként nagy különbségek voltak a munkanélküliség rendszerében. Különösen azok a térségek, települések jártak rosszul, ahol az 1950–1960-as években egyoldalú nehézipar-fejlesztés ment végbe, s ahol most a szénbányák és egyéb kapacitások bezárása miatt hatalmas munkanélküliség jött létre. Az ilyen helyeken a jövedelmek nagyon visszaestek, a kereslet hiánya miatt számos szolgáltató cég csukta be a kapuját, ugyanakkor jelentős elvándorlás indult meg, nem is beszélve a lakásállomány értékvesztéséről és számos társadalmi deviancia erősödéséről. Szintén nagy foglalkoztatási problémák mutatkoztak a déli, keleti és északi peremvidékek egy részén is, ahol a tsz-ek felbomlása után nem, vagy alig maradt működőképes üzem, vállalkozás, s így jelentős munkanélküliség képződött. Ez azt jelenti, hogy egyes sikeres nagyvárosoktól akár 30-50 km-re tucatszámra találhatók olyan falvak, amelyekben belül 80–90%-os munkanélküliség alakult ki. Az ilyen településeken, pusztai külterületeken hamar leépült az infrastruktúra, a korábbi munkaerő, avagy a fiatalok egy része kényszerűen elvándorolt, városba költözött, nem véletlen, hogy igen magas azon falvak száma, amelyekben megszűnt az élet.

A foglalkoztatottak aránya nemzetgazdasági áganként 1990–2009 között

(százalékban, a 15-64 éves népességen belül)

Gazdasági ág	1990	2000	2009
Mezőgazdaság	15,4	6,6	4,6
Ipar, építőipar	37,9	33,9	31,3
Szolgáltatások	46,7	59,5	64,1
Összesen	100	100	100

Forrás: KSH (2010): 69. alapján.

A csökkenő foglalkoztatásban azonban nemcsak racionális tulajdonosi-vállalkozói döntések húzódtak meg. Az 1990-es évek elején a látható gazdasági nehézségek és a korábbiakhoz képest erősödő létbizonytalanság közepette sokan választották a nyugdíjba menekülés valamilyen formáját. Ennek több évtizedes „hagyománya” volt a „rokkantosság”, amely sok esetben jelentős mértékű korrupció közepette ment végbe. A

korai nyugdíjba vonulás néhány foglalkozási csoport esetében számos értelmezési nehézséget vetett fel, hiszen (hogyan csak egy példát említsünk) semmi nem magyarázhatta a korábban sem túlterhelt katonatisztek, rendőrök stb. korai nyugdíjlehetőségét. A korai nyugdíj mögött az állt, hogy bár ennek nagysága minimális volt, mégis hosszú távon biztos jövedelemnek számított, ugyanakkor mellette kisebb-nagyobb munkalehetőségekhez még hozzájuthattak. Tény ugyanakkor, hogy az 1990-es évek elején az állam nem fogta vissza a szociális ráfordításokat, hiszen a tömeges szegénységet és a munkanélküliséget valahogyan kezelni kellett, s éveken át nem is nyúltak szociális célzatú jogosultságokhoz. [Tomka 2008. 81]

Megindult az a társadalmi folyamat is, amikor minél tovább kívántak a fiatalok az iskolai rendszerben maradni, kitolva a munkakezdés első évét. A növekvő számú felsőoktatási intézmény új perspektívát adott a fiatal nemzedéknek. Az 1990-es években a felsőoktatás kapui szélesedtek. Elindult a piacon nem adekvát tudással rendelkezők államilag szervezett átképzése, aminek tipikus esete volt a nagyszámú orosz nyelvet tanító tanár átképzési programja; a korábban személyzeti osztályokon dolgozók főiskolai vagy egyetemi továbbképzése (személyügyi szervezők, humán szervezők stb.). A vizsgált húsz évben dinamikusan nőtt a felsőoktatásban tanulók száma: 1990-ben 108.000, 2000-ben 327.000, míg 2009-ben már 370.000 fő tanult egyetemeken, főiskolákon. [KSH 2010. 61.] 1990-2001 között a diplomások aránya az összes foglalkoztatotton belül 12,3%-ról 18,3%-ra emelkedett, ami persze így is nagyon messze volt a nyugati országok szintjétől. [Polónyi–Tímár 2004. 1069.]

A hagyományos vállalati vagy humán foglalkoztatásból kiesettek esetében egy lehetséges utat jelentett a vállalkozóvá válás. Az 1990-es években hatalmas számban jöttek létre vállalkozások. Döntő többségük egyéni vállalkozás volt, mellette azonban gyorsan terjedtek a betéti társaságok (bt.) és a korlátolt felelősségű társaságok is (kft.).

A gazdasági szervezetek száma 1995–1998 között (ezer db.)

Év	Jogi személyiségű vállalkozás	Jogi személyiség nélküli vállalkozás	Egyéb	Egyéni
1995	95	93	62	418
1996	114	124	66	460
1997	125	144	69	432

1998	146	175	74	458
------	-----	-----	----	-----

Forrás: Karsai (1998): 14.

Látható, hogy a majdnem 10 milliós Magyarországon 1998-ban már 853.000 vállalkozást tartottak nyilván. Ez azonban csak egy szám, a gyakorlatban a valóságos vállalkozási tevékenységet végzők száma nem érte el ennek a harmadát sem. A vállalkozások létrehozásában az egyik nagyon fontos szándék a kényszer volt, hiszen a munkáját elvesztő polgárnak valamilyen úton-módon jövedelemhez kellett jutnia. Igen találékony megoldások jöttek létre, ezek legnagyobb előnye a vállalkozó és családja számára általában a háztartási költségek egy részének a leírása volt. Egyre többen foglalkoztak kereskedelemmel, a garázsboltosok, a vásártéri kereskedők igen nagy hányadát tették ki vállalkozóknak. A kereskedelemnek új ágai jöttek létre, gyorsan terjedt a direkt marketinget folytató lakosságot látogató/zaklató formája (ilyen volt az ajtóban/kapuban megjelenő klasszikus mosóporos vagy edényárus ügynök). Az ügynöki tevékenység egyre inkább terjedt a pénzügyi életben is, főleg a biztosításkötés terén.

Az egyéni vállalkozások száma az 1990-es évek vége felé már nem nőtt, a 2000-es években pedig csökkent. Ebben hatalmas szerepe volt a kereskedelem változásainak. Az 1990-es évek második felében megjelentek a nagy bevásárlóáruházak az országban, először Budapest környékén, majd pedig a vidéki nagyobb és kisebb városokban is. (METRO, TESCO, INTERSPAR, Penny Market, Interfrucht, Auchan stb.) Gyorsan kiépült a kiskereskedelem üzletrendszere is (Spar, Lidl, Aldi), illetve ezzel párhuzamosan a szakosodott áruházak köre (Euronics, KIKA, BAUMAX, Praktiker). A multinacionális kereskedelmi cégeknek jelentős munkaerőigénye volt, ami részben felszívta a kényszervállalkozók vagy családtagjaik tömegét. Egy-egy nagyobb áruház működtetéséhez akár 300–400 emberre is szükség volt, s ez azt eredményezte, hogy a kereskedelem lassan a legfontosabb foglalkoztatási ággá vált, megelőzve más szektorokat. A 2000-es évek első évtizedének nagy újdonsága a bevásárlóáruházak megjelenése volt (plázák, árkádok) Ezek a folyamatok jótékony hatással voltak a foglalkozási rátára, amely azonban európai arányokat tekintve még mindig alacsony maradt. Nőtt ugyanakkor számos szolgáltatási tevékenység presztízse a társadalom szemében (divatipar, szórakoztató iparok stb.).

7. Az Európai Unió és Magyarország kapcsolatrendszere

Az Európai Unió valaha volt legnagyobb bővítése a 21. század első évtizedének közepén zajlott két lépésben. A bővítésre a lehetőséget a Szovjetunió szétesése, és a korábbi szovjetbarát közép-európai szatellit-országok szabaddá válása adta. Ezekben az országokban politikai rendszerváltás ment végbe, amikor is a nyugati modellre jellemző többpártrendszer alakult ki, demokratikusan választott parlamentek jöttek létre, s meghonosodtak a nyugati politikai kultúra alapintézményei. A térségben élő népségek politikai és társadalmi szemléletében a Nyugat vált a követendő mintává, ezért a külpolitikai kapcsolatok is nagyon hamar kialakultak az egyes kis országok és az akkori Európai Közösségek között. Erősítette a lehetőségeket, hogy a nyugat-európai országok számára a szovjet birodalomból kivált országok beruházási és befektetési piacként nagy perspektívát ígértek, hiszen a szovjet modell szinte mindenhol az állami tulajdon többségére épült, márpedig ez most már nem volt fenntartható. Következésképpen jelentős külföldi tőkeáramlás indult meg Közép-Európa országai felé, amely a gazdaság szinte egész rendszerét érintette. A privatizációval összekapcsolódó magángazdaság meghonosodása azonban nem jelentette a régi szovjet-orosz gazdasági kapcsolatok teljes leépülését, hiszen az energiafüggőség továbbra is megmaradt, s a 2000-es évek után gyorsan fejlődő, olajeladásai révén jelentős dollárbevételre szert tevő orosz piac kihasználhatósága továbbra is perspektívát jelent sok posztszocialista közép-európai ország számára.

A nyugati tőke beáramlása, az új társadalmi értékrend, s az Európai Unió fejlettsége a térség országait egyértelmű orientációra készítette. Az 1990-es évektől megindultak a tárgyalások az akkori EU-12 felé való közeledésre. Ebben a vezető szerepet hosszú éveken keresztül Csehország, Magyarország és Lengyelország (vagyis az ún. visegrádi országok alapcsoportja) játszotta, ami persze nem véletlen, hiszen ezeknek az országoknak még a szocialista időkben is komoly külkereskedelmi és társadalmi kapcsolatai voltak a nyugati országokkal. Kölcsönös érdekek vezettek tehát az Európai Közösségek és a térség országainak egymásra találására. Ezt világosan rögzítette az EBESZ 1990. novemberi párizsi konferenciája: véget ért Európa megosztottságának időszaka, ami az integrációs mélyítés kritikus szakaszánál tartó folyamat szempontjából rendkívüli kihívásokat jelentett. [Gazdag 2002. 73.] A belépéshez vezető út első állomása a társulási szerződés volt. 1991. december 16-án, tizenegy hónapnyi tárgyalás után megszületett Magyarország és az Európai Közösségek közötti társulási egyezmény, amely más közép-európai államok társulásával együtt 1994. február 1-jén lépett életbe.

A társulási szerződés életbe lépése után a csatlakozásra való felkészülési időszak következett, amelynek során Magyarország kereskedelmi, vámpolitikai lépéseket tett, ugyanakkor uniós segélyeket kaphatott. A végső cél persze a csatlakozás volt. Ez ügyben a visegrádi országok voltak versenyelőnyben, ám az Unió régi tagországai közül sokan nem voltak túl lelkesek a gyors csatlakozást illetően, ezért is voltak fontosak az előírt csatlakozási kritériumok. A csatlakozások tízéves periódusát nevezik úgy is a szakirodalomban, hogy „Koppenhágától Koppenhágáig” folyamat, ami két fontos döntés

színhelyére utal. [Vincze 2008. 223.] Az világos volt az EU vezető tagországainak, hogy a közép-európai térség országainak potenciális belépése nagyon sok pénzbe fog kerülni, hiszen lényegében mindegyik ország az EU-átlag alatt teljesítő ország volt, vagyis támogatásokra szorult volna. Ráadásul az is világos volt, hogy a sok ország belépése a támogatások határán mozgó Spanyolország, Görögország, Írország és Portugália esetében veszélyeztette a további EU-források megszerzését, hiszen a sok szegény ország belépése miatt átlag fölé kerülhettek volna. Azt se hallgassuk el, hogy ugyanakkor a nyugati államok sokszor gyanús szemmel nézték a belépésre váró közép-európai országokat abból a szempontból, hogy fennállt a veszélye az életszínvonal miatti politikai visszarendeződésnek, s akkor nagyon sok pénzt veszítettek volna a nyugati országok. (Volt már erre egy eset Görögország belépése után.) Mivel a közép-európai országokban a rendszerváltások utáni években a tömegek életszínvonala sok esetben romlott, s a mindennapi élet a részleges kiábrándulásról is szólt, nem véletlen, hogy a másik oldalon is lassabbra vették a tempót. Elősegítette ugyanakkor a közeledést, hogy az 1990-es években Magyarország több olyan nemzetközi szervezetnek is tagjává vált, amire a szovjet időkben nem volt lehetősége. 1990 áprilisában Magyarország az Európai Tanács tagjává vált. 1996-ban Magyarország tagja lett a világ meghatározó hatalmait tömörítő gazdasági szervezetnek, az OECD-nek. 1999-ben beléptünk a NATO-ba, amely magas színvonalú katonai biztonsági védernyőt ad az országnak.

Az 1990-es években az EU el volt foglalva saját intézményi és a döntéshozatali eljárásainak megváltoztatásával, de a késedelem akkor is sokat ártott a csatlakozási folyamatnak. A jelentkezők köre egyre bővült, ami azért volt problémás, mert amíg nem született arról döntés, hogy hány országot kívánnak az Unióba beemelni, addig az átalakuláshoz kapcsolt programot sem lehetett részletesen lebontani. Az Agenda 2000-ben már a korábbi három-négy ország helyett 5+1 országgal (Csehországgal, Észtországgal, Lengyelországgal, Magyarországgal, Szlovéniával, valamint Ciprussal) számoltak. A többieket ekkor még gazdasági vagy politikai okokból elutasították. Az Agenda 2000 programban döntöttek a keleti bővítésről, s arról, hogy az első körben a fentebb felsorolt „luxemburgi hatok”-kal kezdik meg a tárgyalásokat, míg a többi jelentkezőt a második körbe sorolták (Bulgária, Lettország, Litvánia, Románia, Szlovákia, Málta), velük 2000-ben kezdték meg a tárgyalásokat.

A társulási szerződés aláírása és a csatlakozási kérelem benyújtása után Magyarország is jogosulttá vált az ún. előcsatlakozási alapokból való részesedésre. Ez egy olyan alap volt, amit az EU-s országok azért hoztak létre, hogy különböző pénzügyi és egyéb eszközeikkel enyhítsék a csatlakozni szándékozó országok nehézségeit, csökkentse az alkalmazkodás során keletkezett kiadásait. Három ilyen program futott. Az egyik a PHARE volt, amely eredetileg Lengyelország és Magyarország gazdasági felzárkóztatására jött létre, de a későbbiekben kibővült a kedvezményezettek köre, s már a 10 tagjelölt ország, valamint három balkáni ország is részesedett belőle. Magyarország számára 1994-től már kisebb összegű kísérleti projekteket is támogattak forrásaiból, mint például a magyar-szlovén vasútvonal építését, az esztergomi Mária-Valéria híd építését,

néhány főút átalakítását, majd pedig 1997-től már a területfejlesztési intézmények és a központi államigazgatás felkészítése az uniós tagságra lett a fő cél.

A másik az ISPA-program volt, amely egy, a csatlakozni vágyó országok strukturális átalakítását célozta meg. A 2000-tól elindított program a Kohéziós Alap fogadásának előkészítését szolgálta közlekedési és környezetvédelmi projektek támogatásával. Magyarország számára 2000–2004 között évi 88 millió eurót biztosított. Felhasználása részben az infrastruktúra, részben a környezetvédelem területén ment végbe. A közlekedésben három vasúti vonal és három közút felújítását finanszírozta; a környezetvédelemben regionális hulladéklerakókat és szennyvíztisztítókat létesítettek az alap felhasználásával. A lista igen tekintélyes, ugyanakkor az is tény, hogy ezek a beruházások számos okból következően (bürokrácia, pénzkezelési szabálytalanságok stb.) nagyon elhúzódtak, sokszor kétszer-háromszor annyi ideig is eltartottak, mint amennyi idő feltétlenül szükséges lett volna rájuk. A környezetvédelem terén a legjelentősebb ISPA-fejlesztések a következők voltak.

Győr: a szennyvízkezelő üzem korszerűsítése; Hajdú-Bihar: szelektív hulladékgyűjtés és a szilárd hulladékok kezelése; Szeged: a szennyvízgyűjtő és kezelő üzem projektje; Miskolc: regionális hulladékkezelő rendszer; Szeged: regionális hulladékkezelési program; Szolnok: szilárdhulladék-kezelőrendszer; Tisza-tó környéke: kommunális hulladék kezelésének fejlesztése; Duna-Tisza köze: kommunális hulladékok regionális kezelése; Sajó-Bódva völgye: kommunális hulladékok regionális kezelése; Sopron: regionális csatornázási és szennyvízkezelési program; Pécs: csatornahálózat bővítése, illetve a régió sérülékeny vízkészleteinek védelme; Dél-Balaton és Sió-völgye: hulladékgazdálkodási projekt; Homokhátság: kommunális szilárd hulladék kezelése; Nyugat-Balaton és Zala-völgy: hulladékgazdálkodási projekt; Pest megye északkeleti része: kommunális hulladékok regionális kezelése; Észak-Balaton: hulladékgazdálkodási projekt; Kecskemét: regionális szennyvízgyűjtési és kezelési program; Debrecen és környéke: szennyvíz-elhelyezési és kezelési projekt; Szombathely: csatornázás és szennyvízkezelés fejlesztése.

Forrás: http://www.nfu.hu/ispa_projektkent_indulo_fejlesztések

A SAPARD-program szintén 2000-ben indult, alapvetően a fenntartható és versenyképes agrárgazdaság kialakítása és a vidék életképességének növelése volt a fő célja. A finanszírozott beruházások sokszínűek voltak: mezőgazdasági vállalkozások beruházásainak támogatása, gépbeszerzések, állattartási létesítmények és más gazdasági épületek felújítása; de jutott belőle mezőgazdasági termékfeldolgozásra, szakképzésre, agrár-környezetvédelmi projektekre, falu- és vidékfejlesztési projektekre, a vidéki infrastruktúra fejlesztésére, valamint informatikai- és kommunikációs rendszerek fejlesztésére is. [Lehmann-Nyers 2009]

A megindult fejlődési folyamatot nem lehetett már megállítani. Az ezredforduló környéki konjunktúra alatt mind a nyugat-európai, mint a csatlakozásra vágyó közép-európai országok gazdasága érdemben javult.

Néhány közép-európai ország gazdasági mutatói (1995–2003)

Ország	Az egy főre jutó reál GDP átlagos növekedési üteme	Munkatermelékenység átlagos növekedési üteme	Az egy főre jutó fogyasztás átlagos növekedési üteme
Csehország	2,2	2,6	3,0
Észtország	6,6	6,6	7,3
Lengyelország	4,2	4,8	4,5
Magyarország	4,1	3,2	4,5
Szlovákia	3,9	3,6	3,7
Szlovénia	3,8	3,3	2,6

Forrás: Kornai (2007): 84. alapján.

A táblázat adataiból látható, hogy a kiválasztott országok mindegyikében jelentős gazdasági előrelépés történt, talán csak Csehország szerényebb mutatói lógnak ki a sorból. A 4% körüli gazdasági növekedés ugyanakkor ebben az időben némileg meghaladta a nyugati országok fejlődési ütemét. A táblázatban csak egy balti kisországot tüntettünk fel, de Észtország mellett Lettország és Litvánia is hasonlóan magas értékeket ért el. A növekedés mellett azonban bőven maradtak strukturális problémák is. Ezek között kiemeljük a több országban is igen magas munkanélküliségi rátát, amely például 2003-ban Lengyelországban 20%, Szlovákiában 16% volt, ugyanakkor Magyarországon csak 8,4%. [Kornai 2007. 100.]

Sok előkészítő tárgyalás után 2001. február 26-án írták alá a Nizzai Szerződést, amely rögzítette az Európai Unió keleti stratégiáját. Ezek szerint 2004 lett a csatlakozás dátuma a fentebb felsorolt országok közül tíz számára, míg Bulgária és Románia esetében 2007-es dátumot jelöltek meg. 2002-ben elindultak a konkrét csatlakozási tárgyalások, amelyek 31 nagyobb témakört érintettek. A tárgyalások viszonylag gyorsan haladtak, 2002 végére

már alig négy-öt tárgykör volt csak vissza, főleg a legnehezebbek (mezőgazdaság, regionális politika, költségvetés stb.) Az év végi koppenhágai csúcson az Európai Unió lezárta a tíz tagjelölttel a tárgyalásokat, s kitűzték a 2004. május 1-jét a csatlakozás lehetséges időpontjaként. A csatlakozási szerződéseket 2003 áprilisában írták alá a „Tízek”. Magyarország részéről 2003. április 16-án Medgyessy Péter miniszterelnök és a külügyminiszter, Kovács László vett részt a ceremónián, amely Athénban, az ősi piactér, az Agora helyén lévő Attalosz oszlopcsarnokban zajlott le. Ezzel a magyar történelem egyik legjelentősebb lépése jött létre, amikor is 2004. május 1-jétől teljes jogú tagjává váltunk egy Európa nagy részét átfogó, polgári értékeket megjelenítő nemzetközi szervezetnek. [Kaposi 2007] 2004 első hónapjaiban minden országban ratifikálták a csatlakozási szerződéseket, egyedül Ciprus jelentett problémát a sziget 1974 óta tartó görög–török megosztottsága miatt. Magyarország esetében a népszavazáson a jogosultak 45%-a vett részt, akiknek 84%-a támogatta az uniós csatlakozást. Nagy nehezen a ciprusi kérdés is megoldódott, hivatalosan csak a Görög-Ciprus része az Európai Uniónak, de Török-Ciprus polgárai is kaphatnak ciprusi útlevélet, vagyis ők is EU-állampolgárok. A „Tízek” 2004. május 1-jétől az Európai Unió részét képezik. A nizzai elképzelés Románia és Bulgária 2007. január 1-jei belépésével vált teljessé. Joggal lehetett arra gondolni, hogy véget ért Európa fél évszázados megosztottsága, s ebbe az európai közösségbe Magyarország is be tud illeszkedni. A csatlakozás jelentőségét illetően utalunk arra, hogy hogy ez a magyar polgári gondolkodást megtestesítő rétegek számára hatalmas diadal volt; másrészt világosan kifejezte (az 1990. tavaszi szabad választások után már másodszer) a társadalom azon szándékát, hogy az ország jövőjét nem Kelet-Európa (Oroszország) vagy Ázsia felé való lépésekben képzele el, hanem a nyugati világ értékrendjét tartja elsődlegesnek. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a 2004 óta eltelt időszakban a későn csatlakozó országok gazdasági folyamatai az egységes szovjet múlt ellenére korántsem mutatnak minden esetben összetartó utat, sok szempontból igen komoly eltérések alakultak ki közöttük számos téren. [Csaba 2006.; Csaba 2014]

A 2004–2007-ben csatlakozott országok jóléti szempontból

Országok	Népesség (millió fő)	GDP/fő az EU- átlag százalékában	A mezőgazdaság hozzájárulása a bruttó hozzáadott értékhez (%)
Ciprus	0,75	82	4,2
Szlovénia	1,99	71	3,6
Csehország	10,28	60	3,9
Málta	0,39	52	2,5
Magyarország	10,04	51	4,8
Szlovákia	5,40	48	4,5

Lengyelország	38,65	39	4,0
Észtország	1,44	37	6,7
Litvánia	3,70	29	8,4
Lettország	2,42	28	4,5
Románia	22,45	27	14,8
Bulgária	8,19	23	17,3

Forrás: Bainbridge (2004): 70. átalakítva.

A két délkelet-európai ország becsatlakozása után 2007-re az Európai Unió 27 tagországból álló, 496 millió főt tömörítő szervezetté vált. Az akkori Unió szinte az egész kontinenst magába foglalta, a mértékadó országok közül Svájc, Norvégia, Törökország, illetve néhány tőlünk délre lévő ország hiányzott, azonban közülük többen részei voltak az ún. Európai Gazdasági Térnek, vagyis működésük nagy részét az EU szabályaihoz illesztették.

Nézzük meg, milyen változásokat hozott a magyar gazdaság szempontjából az EU-ban töltött első fél évtized. Amíg Magyarország kívül volt, addig egymagában apró kis gazdaság volt a világgazdaság rendszerében, meglehetősen kiszolgáltatva bármilyen generális mértékű változásnak. Magyarország EU-ba való belépésével viszont a világ legnagyobb gazdasági közösségébe került. Egy olyan szervezetbe, amelynek Maastricht (1992) óta világos és meghatározott gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális céljai vannak, s amely fontos lépéseket tervezett a minél mélyebb integráció létrehozására. Az EU-nak világos szabályrendszere van, együttesen hozott jogszabályok mentén működik, ahol a főbb kérdésekben minden tagállam vétőjoggal rendelkezik, megakadályozandó az egyoldalú, esetleg az egyes országokat érintő, káros következményekkel járó döntéseket. [Horváth 2011] Az érdekérvényesítő képessége megnőtt az országnak, hiszen népességi és gazdasági teljesítményi arányánál nagyobb szavazati aránnyal rendelkezik az EU-s intézményekben. 2004-ben a magyar népesség már a 10 millió főt sem érte el, ezzel szemben az uniós piac 25 ország 453 millió emberéből állt. Magyarország tagként hozzáfért az Unió teljes piacához: a négy szabadság rendszere (a személyek szabad mozgása, szabad tőke- és árumozgás és a szolgáltatások szabadsága) egy vámvédett rendszerben igen perspektivikusnak tűnhetett. S végül ott volt a támogatások rendszere. A 2004. évi csatlakozással Magyarország vállalta azt is, hogy teljesíti a Maastrichti Szerződés pénzügyi kritériumait és belátható időn belül az eurózóna részévé válik. Ne felejtjük el, hogy a belépéssel Magyarország a rossz pénzügyi pozíciói miatt azonnal túlzottdeficit-eljárás alá került. Ezzel elkezdődött hazánk pénzügyi integrációs folyamata is, így a külső-belső egyensúly megteremtése a mindenkori országvezetés számára elsődleges kihívássá vált. Ennek érdekében 2005 után a restriktív intézkedések állandósultak. [Tóth 2016] Bár még maradtak lezáratlan kérdések (ún. derogációk, pl. a külföldiek földtulajdona stb.) az EU-val, mégis a szegény országgént való belépés jelentős pénzügyi támogatásokat hozott az országnak.

Magyarország pénzügyi egyenlege az EU felé, 2004–2013 (millió €)

Évek	EU-ból származó bevételek	EU felé teljesített befizetés	Egyenleg
2004	713	537	176
2007	2427	870	1557
2010	3650	955	2695
2013	5909	920	4989
Összesen a tíz év alatt	30 978	8620	22359

Forrás: Európai Bizottság

Látható a fenti táblázatból, hogy kezdettől fogva igen jelentős támogatások érkeztek az EU-ból, amelyek sokszorosát tették ki a befizetett összegeknek. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy a 2004–2006 közti időszak egy korábban eldöntött hét éves költségvetési időszak utolsó két és fél éve volt, s az EU működési rendjének megfelelően 2007-től indult a következő hétéves stratégiai költségvetési ciklus.

Kérdés persze, hogy 2004 után mire is lehetett felhasználni az EU-forrásokat? Az első pár év, a 2004. május 1. – 2006. december 31. közti időszak EU-forrásainak felhasználására jött létre a Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT) programja. Ilyen fejlesztési tervet minden olyan uniós országnak készítenie kellett, amelyben az egy főre jutó GDP nem érte el az EU átlag 75%-át. A fejlesztési terv három specifikus célt rögzített: versenyképesebb gazdaság; a humán erőforrások jobb kihasználása; jobb minőségű környezet, illetve hozzá kapcsolódóan kiegyensúlyozottabb regionális fejlődés elősegítése. Az NFT keretében összesen 1243 milliárd Ft értékben volt lehetőség beruházási, fejlesztési, szakképzési stb. programok támogatására. Az összeg a következő forrásokból tevődött össze: 510 milliárdot a Strukturális Alapból, 283 milliárdot a Kohéziós Alapból, 170 milliárdot a hazai közösségi támogatásból és 280 milliárd Ft-ot a magántőke-hozzájárulásból biztosítottak. [Lehmann–Nyers 2009.136.] A hatékony forrásfelhasználáshoz öt prioritást határozott meg a kormány, amelyek nagyjából egybeestek a fenti három specifikus céllal. A végrehajtást öt operatív programban (OP) határozták meg, amelyek az agrár- és vidékfejlesztés (AVOP), humán erőforrás-fejlesztés (HEFOP), gazdasági versenyképesség (GVOP), a környezetvédelem- és infrastruktúra

(KIOP), illetve a regionális fejlesztés (ROP) témakörét ölelték föl. Nagyon fontos volt, hogy létre kellett hozni azokat a különböző szintű döntéshozatali intézményeket, szervezeteket, amelyek révén a pályázók valóban hozzájuthattak a forrásokhoz, s végrehajthatták beruházásaikat, fejlesztéseiket. A támogatások felhasználásában Magyarország az EU-ban viszonylag élenjáró ország volt, hiszen 2008 közepéig sikerült szinte a teljes keretet felhasználni. Regionális szinten viszont gondok voltak: a hét magyar NUTS II. szintű régiót tekintve a közép-magyarországi régió kapta a legtöbb forrást, míg az elmaradottabb régióknak (alacsony vállalkozásszám, gyenge tőkeerő stb.) kevesebb jutott. [Lehmann-Nyers 2009. 140.] Nyilvánvaló, hogy ez a máig megfigyelhető deformáltság teljesen ellentétes az EU regionális felzárkóztatási alapelveivel. [Kaposi 2007. 137-138.]

Az EU következő stratégiai költségvetési ciklusa 2007–2013 között zajlott, ennek első fele kapcsolódik jelen írásunk tárgyához. Az akkori magyar kormány ezt a hétéves időszakot az ún. Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) keretébe illesztette (tegyük mindjárt hozzá, hogy 2010 után új politikai korszak kezdődött, amikor is a célok és tervek alapvetően módosultak). Természetesen 2007 elején azt nem lehetett tudni, hogy 2008 ősztől világgazdasági válság bontakozik ki. A fejlesztési forrás összegét a hét év alatt 8000 milliárd Ft-ra tervezték (265 Ft/eurón számolva, az árfolyamváltozások miatt azonban a végeredmény valójában csak 7200 milliárd Ft lett). Ez alapvetően strukturális és kohéziós pénz volt, valamint mezőgazdaság-fejlesztési forrás (EMVA) és hazai hozzájárulás. Az alapcél a tartós növekedés feltételeinek megteremtése volt, amely eléréséhez a terv prioritásokat határozott meg: a gazdaság és a közlekedés fejlesztése; a társadalom megújulása (oktatás, képzés); környezeti és energetikai fejlesztés; területfejlesztés, államreform.

Az világosan tudható a hazai folyamatokból, hogy a 2000-es évek második felében (de azóta is) jelentősebb állami beruházások hazai forrásokból nem indulhattak. Ami nagyobb állami beruházás megkezdődött, abban az EU forrásai játszották a főszerepet. Az 2000-es évek egyértelműen sikeresek voltak Magyarország számára, hiszen a magyar gazdaság számos paramétert tekintve közelebb került a nyugati országokhoz. Az Európai Bizottság adatai szerint Magyarországon az egy főre jutó GDP 2000–2004 között az EU átlag 56%-áról 63%-ra emelkedett, s 2008-ban, a válság ellenére még mindig 61%-on állt. Láthattuk írásunk egy korábbi fejezetében, hogy a gazdasági növekedést illetően jelentős előrelépés történt, bár az is kétségtelen, hogy a közép-európai térség számos országához képest alacsonyabb volt a növekedési ütemünk. Sajnálatos ugyanakkor, hogy a belső regionális tagoltság jelentősen nőtt: a közép-magyarországi régió gyors növekedésével szemben a peremvidékek egyre erősebb lemaradása figyelhető meg. Ráadásul a konvergencia-kritériumok tekintetében sem álltunk jól, ami az euróövezetbe való belépést hosszú időre eltolta (szemben például a velünk együtt belépő Szlovéniával és Szlovákiával, akik négy, illetve hat év után már eurót használtak).

Társadalmi szinten persze az a kérdés mindig, hogy a magyarországi költségvetés 3-4%-át is kitevő külső forrásokból az UMFT idején születtek-e olyan fejlesztések

(beruházások), amelyek a lakosság életét komfortosabbá tették, avagy hozzájárultak-e ezek a források ahhoz, hogy új vállalkozások és munkahelyek jöhessenek létre, ezzel együtt növelve a jövedelemtermelés lehetőségét. A 2007–2010 közti projektek döntő része infrastruktúra-fejlesztési, környezetvédelmi és társadalmi megújítási kérdésekre vonatkozott. Ezek között ott volt a Dél-Dunántúl elérhetősége miatt fontos M6 autópálya és az M60 autópálya is, amit 2006-ban kezdtek el, s 2010-ben adták át. Az M6 jelentősége főleg abban áll, hogy az autópálya része egy európai közlekedési folyosónak, amely a Balti-tengertől a déli horvát területekig halad (teljes egészében talán a 2020-as évek vége felé valósulhat meg). Jónéhány vasútfejlesztési projekt indult el ebben az időszakban, amelynek egy része a lepusztult hazai gördülő-állomány megújítását célozta. Ennek keretében 42 motorvonatot szereztek be a MÁV-START Zrt. számára, aminek teljes beruházási költsége 259 millió euró volt, amelyből az EU Kohéziós Alapjának hozzájárulása 220 millió eurót tett ki a „Közlekedés” operatív program keretén belül a 2007–2013-as időszakban. Mindez a „városi és elővárosi tömegközlekedés és a környezetbarát fejlesztések elősegítése” prioritási területhez tartozott. A rettentően elhúzódozó budapesti 4. sz. metró megépítése sem sikerülhetett volna közösségi támogatás nélkül (átadása csak 2014-ben történt meg). Dunaújvárostól délre a dunántúli és az alföldi területeket összekötő Pentele-hidat 2007 nyarán adták át, amellyel négyre szaporodott a Budapesttől délre eső Duna szakaszon lévő közúti hidak (Dunaújváros, Dunaföldvár, Szekszárd, Baja) száma, persze még mindig messze elmaradva a kívánalmaktól. Jelentős támogatást kaptak a hazai egyetemek is ebben az időszakban: jónéhány új egyetemi épület jött létre, vagy újultak meg régi, elavult épületek. Szintén aranynapok jöttek a vidéki művelődési, könyvtári, iskolai szereplők számára. A falvakban járdák, központi terek, szobrok, a falun átvezető utak végén lévő szökőkutak tucatjai épültek meg. Ne felejtjük el ugyanakkor azt sem, hogy a 2000-es évek első évtizedében Magyarország nyitott ország volt, ahova EU-támogatások nélkül is jelentős működő tőke áramlott be. Ennek keretében például 2008-ban jelentették be a Mercedes kecskeméti beruházást; ahol azonban a válság miatt csak később, 2012-ben indult meg az autógyártás. Egészében azt mondhatjuk, hogy Magyarország számára sokat jelentettek az EU-források, s ez még akkor is igaz, ha ismert, hogy 2008-őszétől régen látott gazdasági nehézségek jelentkeztek.

8. A 2008–2009. évi gazdaság válság és hatásai

Korábban említettük már, hogy az 1989. évi washingtoni konszenzust követően látványos konjunktúra indult meg. Ez volt az a korszak, amikor a korábbi olajválság minden maradványától megszabadultak a nyugati országok. A vállalkozások szabadsága egyre szélesedett. Az USA-ban 1992 után, Clinton és Bush elnökök alatt a monetarista gazdaságpolitika révén a gazdasági szabadság egyre szélesedett. Eltörölték az 1933-ban meghozott ún. Glass-Steagall-törvényt, amely a kereskedelmi bankoknak megtiltotta a befektetési banki funkciókat. [Stiglitz 2005. 172-173.] A gyors növekedést nem nagyon befolyásolta, hogy 1991-ben egy öböl-háború indult meg. Az 1990-es évektől nagyon gyorsan szélesedett a globalizáció. A közép-európai országok szabadsága, a részben megnyíló volt szovjet országok piaca hatalmas keresleti és tőkeelhelyezési lehetőséget adott a fejlett országoknak. Bár az uniós országok gazdasági növekedése elmaradt az Egyesült Államokétól, azok továbbra is igen magas gazdasági szintet képviseltek. [Tomka 2011] Az Európai Unió a maastrichti szerződés után egyre egységesebb képet alakított ki, ráadásul 2000-től meghirdette a tízéves lisszaboni stratégiát, amely a korábbiakhoz képest erőteljes K + F politikát hozott magával. Kiteljesedett az internet világa, amelyhez jelentős méretű társadalmi szabadság párosult. A személyek szabadsága, a mobilizáció lehetősége, a turizmus világméretű fellendülése, az ázsiai országok egyre szélesedő beépülése a világpiacba újabb és újabb gazdasági lehetőségeket hozott.

Ezzel egyidőben kétségtelenül voltak olyan vészjelzések is a világban, amelyek arra utaltak, hogy regionálisan vagy helyi szinten maradtak még, avagy születtek új gazdasági problémák, de ezek mérete eltörpült a globális sikerek mögött. A nehézségek között említsük meg az 1997. évi kelet-ázsiai pénzügyi válságot, az 1998–2002 közötti argentin és brazil pénzügyi válságot, az 1998. évi orosz valutaválságot és államcsődöt, a már új idők szelét mutató 2001. évi amerikai dotcom-válságot, a 2001. évi USA elleni terrormerényletek következményeként megindult háborút, valamint a dollár leértékelődését a kínai valutával szemben, s egyben Kína szerepének növekedését az amerikai államadósság kezelésében. Ettől még a nyugati világ gyorsan fejlődött, amihez ugyanakkor jelentős méretű spekuláció párosult. Ez elsődlegesen a pénzügyi szektorhoz kapcsolódott. A deregulált piacokon offshore-cégek tömege jött létre, ezen keresztül hatalmas bevételeket lehetett eltüntetni az állami hatóságok, s végső soron a költségvetések elől. Óriási tőkét koncentráltak a befektetési alapok. A befektetési bankok tevékenysége egyre szélesedett. A kereskedelem nagy része egyre inkább a tőzsdén kívülre került. Sorolhatnánk még a nehézségeket, de a lényeg, hogy egy hatalmas méretű árnyékbankvilág (Shadow Banking) jött létre, amelyben mintegy (különböző becslések szerint akár) 20.000 milliárd dollár keringett ellenőrizetlenül. Ráadásul az USA-ban 2007 májusa után az ingatlanpiac összeomlott, s rengeteg adós jutott nehéz helyzetbe, nem is beszélve az emiatt rossz pozícióba került hitelintézményekről. 2008 szeptemberében megindult a lavina: előbb a Lehman Brothers bankház, majd számos más óriási pénzintézmény jutott a csőd közelébe (például a világ legnagyobb biztosító intézete, az

AIG), amely helyzet kezelése, megoldása csakis az amerikai állam pénzügyi beavatkozása révén mehetett végbe.

A hatások gyorsan megjelentek más országokban is, s főleg a szegényebb országokat sújtották. Magyarország esetében 2002 után nagyon sok alacsony kamatú hitelt vettek föl a polgárok, az alacsony kamatlábak egyértelműen vásárlásokra ösztönözték a lakosságot. Ez volt a nulla forinttal elvihető autóvásárlás aranykora. A hitelek hosszú éveken át devizaalapúak voltak, az alacsony kamatláb miatt érdemesebb volt pl. svájci frank alapú kölcsönöket felvenni, mint forinthiteleket. Ráadásul 2002 után meglehetősen lazává vált a hazai költségvetési politika, s ezen a 2006-os kormányváltás sem segített. Magyarország egyre inkább eladósodott, a gazdasági növekedése visszaesett, ugyanakkor a fogyasztási hitelek gyors terjedése valós életszínvonal-emelkedést jelentett a lakosság tömegeinek. A 2006. évi kormányzati politikai baklövések miatt megtört a reformlendület, s a nemzetközi pénzügyi válság 2008 őszi kitörése után pedig az ország már nem jutott hitelekhez, ami 2008 októberében a fizetésképtelenség határára sodorta az országot. [Király 2008; Csaba 2018. 120-121.; Rubin 2019]

A következő másfél-két évben a magyar kormányzat energiáját a napi válságkezelés kötötte le. Az államcsőd elkerüléséhez hitelekre volt szükség, amit végül is a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank és az Európai Központi Bank tudott biztosítani Magyarországnak. Nagyon fontosak voltak azok az általános uniós lépések, amelyek révén stabilizálni kívánták a gazdaságot. 2008. október 28-án jelentették be, hogy az IMF, az EU és a Világbank 20 milliárd euró együttes hitelt nyújt Magyarországnak [Király 2019]. Ehhez persze kellett egy válságkezelési terv, amit a hitelezők elfogadtak. A program fő elemeinek célja a pénzügyi szektor megerősítése volt, a kormányzat pénzügyi igényeinek csökkentésére irányuló fiskális lépések biztosíthatták az addigi adósság finanszírozhatóságát, végső soron a „közel múlt pénzügyi turbulenciáitól sújtott magyar gazdaság támogatása” fogalmazódott meg. [Csáki 2018. 98.] A gazdasági döntéshozók elsődleges célja a befektetői bizalom és a pénzügyi piacok megfelelő működésének helyreállítása volt. Ennek érdekében az Magyar Nemzeti Bank a válság közvetlen kezeléseként a 2008 októberében 11,5%-ra növelt kamatot fokozatosan decemberre 10%-ra, majd 2009 decemberére 6,25%-ra csökkentette. [Tóth 2016; Király 2019.]

Tegyük hozzá: nemcsak Magyarország járt rosszul a folyamatban. Az uniós országok közül Görögország, Ciprus, Portugália, Szlovénia és Olaszország, de más országok is megszenvedték a pénzügyi válságot, a következmények mindenhol hasonlóak voltak: állami eladósodás, vállalati csődök, munkaidő-csökkentés, jelentős munkanélküliség kialakulása stb. A nagy negatív példa Görögország volt, amely csak igen jelentős német és IMF-segítséggel, s komoly hazai áldozatvállalással élte túl a válságot. Magyarország erősen kitett volt a nemzetközi változásoknak, válságból való kilábalása is nagymértékben a külföldtől függött. A forintárfolyam zuhant a nyugati valutákhoz mérve. Az államadósság GDP-hez mért aránya fokozatosan növekedett: 2007-ben még csak 67%-ot tett ki, 2009-ben pedig már meghaladta a 80%-ot. Nemcsak az állam adósodott el, hanem a privát szféra is: vállalatok, önkormányzatok, magánszemélyek hatalmas

adósságokat halmoztak föl. A korabeli kormányzat 2008–2009-ben az állam finanszírozhatóságát tartotta a legfontosabb kérdésnek, lépései is ezt szolgálták. A külföldi hitelek lehívhatósága biztonságot adott az államnak.

Ha az Eurostat adatai alapján a főbb gazdasági paramétereket vizsgáljuk, elég látványos a visszaesés, de nemcsak nálunk, hanem a többi közép-európai országban is. A gazdasági növekedés üteme 2007-ben még 0,1%, 2008-ban 0,9 % volt, ezzel szemben 2009-ben már csak -6,8%-ot ért el az ország. A megszorító intézkedések és hitelfelvételek után a 2010-es év már 1,3%-ra sikerült. Magyarország visszaesése ugyanakkor nem volt katasztrofális, főleg, ha a térség más országaival hasonlítjuk össze: 2009-ben Szlovénia -8, Észtország -14,3, Lettország -17,7%-ot ért el. A munkanélküliség 2009. évi 10%-os aránya is közepes mértéket mutat a közép-európai országokhoz viszonyítva: Lengyelországban 9,6, Szlovákiában 14,4%-os volt a ráta, de a balti országokban 14-18% között mozgott a munkanélküliség aránya. Ez azt mutatja, hogy a magyar gazdaság visszaesése bár kétségtelenül tragikus volt, de csak közepesen súlyosnak minősíthető a térségben [Adatok: Eurostat].

Világos volt ugyanakkor, hogy akárcsak 1995-ben, a Bokros-program esetében, ismét jóléti intézkedéseket kell majd visszavonni. Az egyensúlyjavító intézkedések igen széles kört érintettek. 2009-ben, a Bajnai-kormány alatt a közszféra bruttó bértömegét befagyasztották, a 13. havi illetményeket megszüntették, az önkormányzati támogatásokat csökkentették, a 13. havi nyugdíjat 2010-től elvették, a táppénzt 10%-kal visszanyesték, csökkentették a GYES és a GYED idejét, a különböző adókulcsokat megemelték stb. [Tóth 2016. alapján] 2009–2010-ben nagyon sok vállalat csukta be a kapuját Magyarországon, főleg a hosszabb távú és tőkeigényesebb beruházások estek vissza. (Pécssett például 2009–2010-ben a helyi építőipari cégek fele szüntette be a működését.) Hosszú távú, nehezen megoldható problémát jelentett a korábban felvett alacsony kamatozású devizaalapú kölcsönök visszafizetése, hiszen egy éven belül akár 30–40%-kal is megnövekedhettek a törlesztő részletek, amelyek már könnyen felboríthatták a családi költségvetéseket, nem is beszélve az eladósodott önkormányzatok fizetőképességéről. A válság előtti években az EU-tagok közül Magyarországon már amúgy is nagyon magasak voltak az állami támogatások, de a válság éveiben ezek lényegében megduplázódtak. [Kállay 2014. 282–283] A lakáspiac hamar összeomlott, egyes településeken felére, harmadára csökkentek a lakásárak, komoly vagyonszűkítést okozva tulajdonosaiknak, ugyanakkor szélesre nyitották a felvásárlási spekuláció kapuit. A fogyasztás nagy tömegek számára drámaian csökkent, ugyanakkor a vagyonosabb rétegek továbbra is fenn tudták tartani magas szintű vásárlási szokásaikat.

A turizmus is megszenvedte ezt az időszakot. Világszerte megroppant a korábban gyorsan felívelő nemzetközi turistaáramlás, bár kétségtelen, hogy a magyar társadalom számára olcsóbb hazai üdülési lehetőségek még maradtak. Jól mutatja a problémákat, hogy 2008-ról 2009-re, egy év alatt Magyarországon 2 millió fővel csökkent a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma. [KSH 2010. 47.; Wilhelm 2024. 60] A 2000-es évek olcsó hiteleivel épült, kisebb komfortfokozatú wellnessfürdők,

kastélyhotellek tucatjai zártak be, mementőként ma is állnak épületeik, többnyire az enyészetnek kitéve. Emellett persze még a magánturizmus, a nyári pihenést biztosító magánkapacitások kihasználhatósága nem csökkent. A turisták elmaradása ugyanakkor látványos visszaesést hozott a szálláshelyi desztinációkban kiépült vendéglátás számára is.

Tanulsága a krízisfolyamatnak, hogy a kis, nyitott országok, főleg, ha jelentősebb tartalékok és háttér nélkül találkoznak globális válsághatásokkal, nagyon nehéz helyzetbe kerülhetnek. Vélelmezhetően az eurózónába való korábbi becsatlakozás nagyobb stabilitást biztosíthatott volna a magyar gazdaság számára. [Mellár 2012] A hosszú távon is jelentkező nehézségek között említsük meg a mentális hatásokat is: a stressz növekedése, az alacsony vagy közepes jövedelemmel rendelkező családok anyagi megroppanása, egy jó évtized utáni bizonytalanság kialakulása, a nehezen tervezhető jövőkép komoly társadalmi frusztrációt eredményezett, s jelentősen növelte a szélsőséges gondolkodás veszélyét. Mindez nagyban hozzájárult a 2010. évi kormányváltáshoz, amely már egy új politikai és gazdasági elképzelés mentén képzelte az ország gazdasági jövőjét.

Hivatkozott irodalom

Báger Gusztáv – Kovács Árpád (2004): Privatizáció Magyarországon. Állami Számvevőszék, Budapest.

https://www.asz.hu/storage/files/files/Publikaciok/Archiv_tanulmanyok/privatizacio.pdf?download=true

Bainbridge, Timothy (2004): EU Mindentudó. HVG Kiadói Rt., Budapest

Berend T. Iván (1999): Terelőúton. Közép- és Kelet Európa 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest

Berend T. Iván (2008): Európa gazdasága a 20. században. História Magyar Monográfiák 25. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest

Csaba László (2002): Az átalakulás fejlődéelmélete. Közgazdasági Szemle XLIX. évf., (2002) április. 273–291. old.

Csaba László (2006): A fölemelkedő Európa. Akadémiai Kiadó, Budapest

Csaba László (2014): Európai közgazdaságtan. Akadémiai Kiadó, Budapest

Csaba László (2018): Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018). Éghajlat Könyvkiadó Kft, Budapest

Csáki György (2013): IMF hitelek Magyarországnak. Pénzügyi Szemle 58. évf. (2013) 1. szám. 94–108. old.

Domokos Endre (2024): Gazdasági átalakulás tapasztalatai Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és az egykori Német Demokratikus Köztársaságban (1990–2000). Közép-Európai Közlemények 17. (2024) 1. (No. 58). 29–43. old.

Ehrlich Éva – Révész Gábor (1994): A jelen egy lehetséges jövő Magyarországon 1985–2005. In: Kelet-Közép-Európa: honnan hová? (Szerk.: Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter). Akadémiai Kiadó, Budapest. 27–186. old.

Fordulat és reform (1987): Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György: Fordulat és reform. Közgazdasági Szemle XXXIV. évf. (1987) június. 642–663. old.

Gazdag Ferenc (2002): Európai integrációs intézmények. Osiris Kiadó, Budapest

Horváth Zoltán (2011): Kézikönyv az Európai Unióról. Magyar Országgyűlés, Budapest

Kállay László (2014): Állami támogatások és gazdasági teljesítmény. Támogatás-túladagolás a magyar gazdaságfejlesztésben? Közgazdasági Szemle LXI. évf. (2014) 279–298. old.

Kaposi Zoltán (2001): Kaposvár ipartörténete 1945–2000. In: T. Mérey Klára – Kaposi Zoltán: Kaposvár ipartörténete. Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, Kaposvár. 209–422. old.

Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs

Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi- és Iparkamara, Pécs

Kaposi Zoltán (2007): Európai uniós ismeretek. PTE KTK, Pécs

Kaposi Zoltán (2024): A magyarországi kézműipar változásai 1945-től a 2010-es évekig. In: A kézművesipar története Magyarországon (Szerk.: Szulovszky János). Budapest, 2024. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 199–224. old.

Karsai Gábor (1999): A magyar gazdaság folyamatai 1990–1998. (Helyzetkép a TEP makró-forgatókönyveihez). Budapest

Király Júlia (2008): Likviditás válságban. (Lehman előtt – Lehman után). Hitelintézeti Szemle 7. (2008) 6. szám. 598–611.

Király Júlia (2019): A tornádó oldalszele. Szubjektív válságtörténet 2007–2013. Park Könyvkiadó, Budapest

Kornai János (2007): Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Akadémiai Kiadó, Budapest

Kornai János (2022): A privatizáció elvei Kelet-Európában. Közgazdasági Szemle LXIX. évf. (2022) január. 34-56. old.

Köves András (2003): A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. Közgazdasági Szemle L. évf. (2003) 7–8. 635–653. old.

KSH (2010): Magyarország 1989–2009. A változások tükrében. Budapest. KSH. In: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo1989_2009.pdf

Laki Mihály (1998): Kisvállalkozás a szocializmus után (itt is csak háttérként szerepelnek a gazdasági változások, de nekem ez tetszett a legjobban) [https://www.kszemle.hu/kiadvany/Laki - Kisvállalkozás a szocializmus után/](https://www.kszemle.hu/kiadvany/Laki_-_Kisvallalkozas_a_socializmus_utan/)

Lehmann Kristóf – Nyers József (2009): Az Európai Unió fejlesztési forrásainak felhasználása. Statisztikai Szemle 87 évf. (2009). 2. 134–155. old.

Mo. tört. a XX. században (1996–2000): Magyarország története a XX. században. II. kötet: természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság (Főszerk.: Kollega Tarsoly István). Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000.

Mellár Tamás (2012): Kis, nyitott gazdaságok stabilitásához célszerű az euróövezeti csatlakozás. Közgazdasági Szemle LIX. évf. (2012) június. 719–721. old.

Mihályi Péter (1998): A magyar privatizáció krónikája 1989–1997. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Mihályi Péter (2010): A magyar privatizáció enciklopédiája I–II. kötet. Pannon Egyetemi Könyvkiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest

Muraközy László (2008): Magyarország felemelkedése és hanyatlása. Közgazdasági Szemle, LV. évf. (2008) február. 149–168. old.

Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon 1–2. (Főszerk. Romváry Ferenc). Pécs, 2010.

Polónyi István – Tímár János (2004): Munkaerő és oktatáspolitikai Magyarország a rendszerváltás után. Van-e élet a munkagazdaságtani főáramon kívül? Közgazdasági Szemle, LI. évf. (2004) november. 1065–1072. old.

Romsics Ignác (1999): Magyarország története a 20. században. Osiris Kiadó, Budapest

Romsics Ignác (2010): Magyarország története a XX. században. (4. jav. bőv. kiadás.) Osiris Kiadó, Budapest

Romsics Ignác (2013): Rendszerváltás Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest

Rubin, E. Robert (2019): A felelőtlen költségvetési politika kedvezőtlen hatásai. Az amerikai példa. In: Blanchard, Olivier – Summers, H. Lawrence (szerk.): Fejlődés vagy forradalom? A makrogazdasági politika újragondolása a nagy recessziót követően. Tanulmánykötet. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft, Budapest. 171–176. old.

Sárközy Tamás (1997): A rendszerváltozás és a privatizáció joga. MTA, Budapest

Stiglitz, Joseph E. (2005): A viharos kilencvenes évek. A világ eddig legprosperálóbb tíz évének története. Napvilág Kiadó, Budapest

Tomka Béla (2008): A jóléti állam Európában és Magyarországon. Corvina, Budapest

Tomka Béla (2011): Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Akadémiai Kiadó, Budapest

Tóth Zsuzsanna (2016): A visegrádi négyek gazdaságpolitikája a rendszerváltást követően. BGE Gazdálkodási Kar, Zalaegerszeg. „Mikro- és makrogazdasági folyamatok a múltban és jelenben”. Kutatóműhely. 3920-1/2016/FEKUT (EMMI) – 2016. évi Kiválósági Támogatás.

Ungvárszki Ágnes (1989): Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Valuch Tibor (2001): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Budapest

Vincze Mária (2008): Európa gazdaságtana. Az európai gazdasági integráció elméleti és gyakorlati kérdései. Babes–Bolyai Tudományegyetem Presa Universitara Clujeana/Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Cluj-Napoca/Kolozsvár

Wilhelm Réka (2024): A balatoni turizmus változásai az elmúlt három évtizedben. Közép-Európai Közlemények 17 évf. (2024) 1. szám. 45-66. old.